

Торайғыров университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Торайғыров университета

**ТОРАЙҒЫРОВ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

Филологиялық сериясы
1997 жылдан бастап шығады

**ВЕСТНИК
ТОРАЙҒЫРОВ
УНИВЕРСИТЕТА**

Филологическая серия
Издается с 1997 года

ISSN 2710-3528

№ 4 (2021)

Павлодар

Филологическая серия

выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВО

О постановке на переучет периодического печатного издания,
информационного агентства и сетевого издания

№ KZ30VPY00029268

выдано

Министерством информации и общественного развития
Республики Казахстан

Тематическая направленность

публикация материалов в области филологии

Подписной индекс – 76132

<https://doi.org/10.48081/DPTH7913>

Бас редакторы – главный редактор

Жусупов Н. К.

д.ф.н., профессор

Заместитель главного редактора

Анжесова А. Ж., доктор PhD

Ответственный секретарь

Уайханова М. А., доктор PhD

Редакция алқасы – Редакционная коллегия

Дементьев В. В., д.ф.н., профессор (Российская Федерация)

Еспенбетов А. С., д.ф.н., профессор

Трушев А. К., д.ф.н., профессор

Маслова В. А., д.ф.н., профессор (Белоруссия)

Пименова М. В., д.ф.н., профессор (Российская Федерация)

Баратова М. Н., д.ф.н., профессор

Аймухамбет Ж. А., д.ф.н., профессор

Шапауов Ә. Қ., к.ф.н., профессор

Шокубаева З. Ж., технический редактор

МАЗМҰНЫ

Акешова М. М., Абжекенова Б. Ф.

Challenge тәсілін ағылшын тілін оқытуда қолдану тиімділігі6

Әріпбай А. Ә., Сейсен Ж. Қ., Нұржанова Ж. Д.

Web 2.0 технологиясы негізінде қашықтықтан интернет-ресурстарды
пайдалану арқылы студенттердің шет тілді коммуникативтік
құзыреттілігі мен сөйлеу дағдыларын қалыптастыру16

Бияров Б. Н., Картаева А. М., Алимхан А. А., Кайырбаева Ж. К.

Топонимдерді латын графикасымен жазуда ескеретін
негізгі ұстанымдар28

Кабанова А. Б., Тажибаева С. М.

Түбірлес сөздердің уәждемесі мен өнімділігін анықтау40

Картаева А. М., Кайырбаева Ж. К., Алимхан А. А., Бияров Б. Н.

Шығыс Қазақстан облысы жер-су атауларының
лингвоелтанымдық сипаты50

Кök А., Жүсіпов Н. Қ., Жүсіпов Е. Қ., Баратова М. Н.

Шығыс әдебиеті мен Мәшһүр Жүсіптің «Алланы»
жырлаудағы үндестігі62

Тлеубердина Г. Т., Хумар Б. К., Батыргалиева Г. Т.

Қаз дауысты Қазыбек би шешендік сөздерінің
фольклормен арақатынасы71

Авторлар туралы ақпарат81

Авторларға арналған ережелер87

Жарияланым этикасы109

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели

Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов

При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник Торайгыров университета» обязательна

СОДЕРЖАНИЕ

Акешова М. М., Абжекенова Б. Г. Эффективность метода Challenge в обучении английскому языку	6
Арипбай А. А., Сейсен Ж. К., Нуржанова Ж. Д. Формирование иноязычной коммуникативной компетенции и навыков говорения у студентов посредством использования дистанционных интернет-ресурсов на основе технологии Web 2.0	16
Бияров Б. Н., Картаева А. М., Алимхан А. А., Кайырбаева Ж. К. Ключевые принципы, которые необходимо учитывать при написании топонимов на латинской графике.....	28
Кабанова А. Б., Тажибаева С. М. Определение мотивированности и производности родственных слов	40
Картаева А. М., Кайырбаева Ж. К., Алимхан А. А., Бияров Б. Н. Лингвострановедческий характер топонимов Восточно-Казахстанской области	50
Кök А., Жусупов Н. К., Жусупов Е. К., Баратова М. Н. Созвучие восточной литературы и Машхур Жусипа в воспевании «Аллаха»	62
Тлеубердина Г. Т., Хумар Б. К., Батыргалиева Г. Т. Соотношение ораторских слов Каз дауысты Казыбек би с фольклором.....	71
Сведения об авторах	81
Правила для авторов	87
Публикационная этика	109

CONTENT

Akeshova M. M., Abzhekenova B. G. Efficiency of the Challenge method in teaching English.....	6
Aripbay A. A., Seisen Zh. K., Nurzhanova Zh. Dzh. Formation of foreign language communicative competence and speaking skills of students through the use of remote Internet resources based on Web 2.0 technology	16
Biyarov B. N., Kartayeva A. M., Alimkhan A. A., Kairbaeva Z. K. Key principles to consider when writing place names in Latin script.....	28
Kabanova A. B., Tazhibayeva S. M. Determination of motivation and derivation of related words.....	40
Kartayeva A. M., Kaiyrbayeva Zh. K., Alimkhan A. A., Biyarov B. N. Linguistic and cultural character of the toponyms of the East Kazakhstan region.....	50
Kök A., Zhussupov N. K., Zhussupov Y. K., Baratova M. N. The consonance of Eastern literature and Mashkhur Zhussip in the chanting of «Allah»	62
Tleuberdina G. T., Khumar B. K., Batirgalieva G. T. Relations of oratorical words of Kaz dauysty Kazybek bi with folklore.....	71
Information about the authors.....	81
Rules for authors	87
Publication ethics.....	109

<https://doi.org/10.48081/UJOK7285>

***М. М. Акешова¹, Б. Ф. Абжекенова²**

¹Қ. А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Қазақстан Республикасы, Түркістан қ.

²Қорқыт аға атындағы Қызылорда университеті,
Гуманитарлық-педагогикалық институты,
Қазақстан Республикасы, Қызылорда қ.

CHALLENGE ТӘСІЛІН АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА ҚОЛДАНУ ТИІМДІЛІГІ

Мақалада ағылшын тілін оқытуда қолданатын тиімді әдістерге әдеби шолу жасалынды. Қазіргі таңда ағылшын тілі әлемдік деңгейдегі мүмкіндіктерге жол ашатын негізгі инструмент болып табылады. Мақала мақсаты заман талабына сай заманауи әдістердің ерекшеліктерімен тиімділігін зерттеу. Білім алушыларға оқыту барысында когнитивті процесстердің дамуына сай тиімді әдістерді анықтау. Challenge тәсілі тәуелсіз шешім қабылдау дағдыларын дамыту, тіл үйрену барысында топтық немесе индивидуалды жұмыс барысында әртүрлі коммуникативті дағдыларды қалыптастыру. Challenge тәсілін ағылшын тілін оқытуға қолданудың тиімділігі сипатталады. Challenge тәсілін қолдана отырып оқыту барысындағы білім алушыларға қиындық туғызатын тақырыптарды анықтай отырып, мәселенің шешімін тауып, оны жүзеге асыруға дағдыланады. Мәселе анықталғаннан кейін білім алушылар сұрақтарын түжырымдайды, олардың жасауы оларды мәселені шешуге жақындатады. Білім алушылар анықтаған бағыттаушы сұрақтар проблеманы шешу үшін қандай білім қажет екенін анықтауға және білімді картаға түсіруге көмектеседі. Студенттер мәселені шешу үшін қандай сабақтар, дәрістер, ресурстар қажет болатынын анықтайды. Бұл тәсіл арқылы ағылшын тілін тиімді оқытудың қарастырылады. Білім алушылар тілі меңгеру барысында жетік және интенсивті оқытуды басты назарға алса, тіл үйреуді әлжуметтік, коммуникативті дағдыларға сай меңгереді.

Кілтті сөздер: challenge, коммуникация, интерактивті оқыту әдісі, интенсивті оқыту, ағылшын тілі.

Кіріспе

XXI ғасыр шет тілдерін меңгеру заман талаптарының бірі және бірегейі болып табылады.

Шетел (ағылшын) тілін үйрену – бұл тек сәнге немесе біреудің еркіне деген құрмет емес, жаһандануға қарай дамып жатқан қазіргі қоғамда өмірлік маңызы бар білім алу процесі.

Қазіргі жағдайда ағылшын тілі – бұл әлемдік ғылым мен озық технологиялар, жаһандық саясат, экономика, сауда және көлік тілі. Онда барлық ақпараттың шамамен 80 % сақталады, Интернеттегі веб-сайттардың 50 %-дан астамы ағылшын тілінде. Әлемдік ғылым бір тілді болып саналады, өйткені жалпы ғылыми басылымдардың 70 %-ына дейін және жаратылыстану ғылымдарындағы басылымдардың 99 %-ы ағылшын тілінде жарыққа шықты [1].

2016 жылы әртүрлі статистикалық көрсеткіштер бойынша 603 163.010 адамнан 1 миллиард адамға дейінгі ұлттық-ағылшын билингвалдарының саны ана тілінде сөйлейтіндер санынан едәуір асып түсті – 339 370 920 адам құрады. Бұл зерттеу ағылшын тілін оқытудағы Challenge тәсілінің ерекшеліктері сипаттайды.

Шет тілдерін оқыту – қазіргі қоғамда күрделі және өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Өзінше таңда ағылшын тілін тілін оқыту әдістемесі мен әдістерін жасауға үлкен назар аудару қажет. Оқыту әдістері мен тәсілдері білім беру процесінің маңызды компоненттерінің бірі болып табылады. Сәйкес әдістерді қолданбай, жүйелі түрде оқыту жүруі қажет. Оқыту процесінің тиімді қалыптасуы білім алушыға тіл үйренуде жеңілдің туғызатыны рас. Сол себепті, білім беруші тарап, зерттеушілер, заман талабына, халықтың білім алу деңгейіне сай тіл үйренудегі қиындықтарды аса назарға алуы тиіс. Challenge тәсілі арқылы тіл үйрену тиімділігі, білім алушы тіл үйренудегі қиындықтарды шешу мақсатында дағдыларды өзі қалыптастырды, ізденімпаз және креативтілік қасиеттері дамиды

Challenge тәсілін ағылшын тілін оқытуда қолдану тиімді. Соған сәйкес міндеттері:

- 1 Шет тілін оқыту әдістері мен тәсілдерінің мәнін ашу;
- 2 Challenge тәсілін ағылшын тілін оқытуда қолдану тиімділігін анықтау;
- 3 Тәжірибені оқыту көмегімен осы әдістер мен тәсілдердің тиімділігін дәлелдеу.

Материалдар және әдістер

Challenge тәсілі – нақты мәселелердің шешімін табуға негізделген білім беру тәсілі.

Әдіс нақты жаһандық проблемаларды шешу кезінде оқытудың негізі болып табылады. Бұл шеңбер барлық қатысушылардан (студенттерден,

мұғалімдерден, отбасылардан және қоғам мүшелерінен) үлкен идеяларды анықтауға, жақсы сұрақтар қоюға, қиындықтарды анықтауға және шешуге, пән бойынша терең білім алуға, ХХІ ғасыр дағдыларын дамытуға мүмкіндік беретін ынтымақтастық және практикалық бөліктердің жиынтығы болып сипатталады [2, 23 б.].

Оқу үдерісіне қатысушылар зерттелген объект туралы білім алғанға дейін де практикалық тапсырма алады. Берілген мәселені шешу үшін бірлесіп жұмыс істей отырып, қатысушылар мәселені талдайды, ой бөліседі, гипотеза құрады, қосымша ақпаратты зерттейді және оңтайлы шешімдерді таңдайды. Жаңа білім мен дағдыларды игеру, варианттарды іздеу және шешім қабылдау процесінде пайда болады.

Аудиториядағы білімді алудың дәстүрлі тәсілінен айырмашылығы, яғни практикадан оқшауланған жағдайда, проблемалық бағыттағы оқыту студенттерді нақты шешім қабылдауға және белгілі бір нәтижеге қол жеткізуге тура келетін жағдайға бағыттайды, әр ситуациядан тиімді жауап алу және креативтілікке үйретеді [3, 88 б.].

Challenge әдісі ХХІ ғасырдағы білім беру ортасының маңызды жобалау принциптерін анықтау үшін 2008 жылы Apple, Inc компаниясы бастамашылық еткен «Apple Classroom of Tomorrow – Today» (ACOT2) жобасында пайда болды (Apple Inc., 2008). ACOT2 жобалау принциптерінен бастап Apple, Inc командасы үлгілі тәрбиешілермен бірге дамыта оқыту, тестілеу және қиындықтарға негізделген оқытуды жүзеге асырады.

Challenge әдіс шеңбері үш кезеңге бөлінді:

Қатысу – маңызды сұрақ қою процесі арқылы білім алушылар абстрактілі үлкен идеядан нақты және іс-әрекетке шақыруға ауысады.

Зерттеу — барлық білім алушылар шешімдердің негізін құрайтын және академиялық талаптарға жауап беретін материалдарды жоспарлайды және пайдалану, қолдану тиімділігін қарастырады.

Акт – дәлелді шешімдер дайындалып, шынайы аудиториямен бірге жүзеге асырылады, содан кейін нәтижелер негізінде бағаланады [4, 12 б].

Challenge әдісінің ерекшеліктері:

– Мәселелерді қою - бұл жаңа білім мен дағдыларды игерудің бастапқы нүктесі.

– Білім алушылар проблеманы шешуге жауапкершілік алады.

– Оқытушының рөлі - ақпаратты іздеу мен талдауды модерациялау, миға шабуыл мен топтық талқылауды үйлестіру. Сонымен қатар, бұл білім алушылардың сыни ойлауын және олардың оңтайлы шешімдерін іздеуін ынталандырады.

– Білім алушылар топтық жұмысқа және бірлескен шешімдерді іздеуге белсенді қатысады.

– Берілген мәселені шешу барысында студенттер жаңа білімдер мен дағдыларға ие болады [5, 23 б.].

Мәселенің шешімін табу үшін қатысушылар ақпаратты іздеп, талдап, бірқатар бастамалар көтеріп, баламаларды талдап, ең жақсы нұсқаны таңдауы керек. Берілген тапсырманы орындау барысында білім алушылардың алатын қиындықтары оларды өз бетінше қажетті білім мен құралдарды іздеуге итермелейді, шығармашылық пен сыни ойлауды ынталандырады.

Белгілі бір жағдайда нақты жағдайларға жақын білім мен дағдыларды игеру оқытудың тиімділігі мен оның практикалық құндылығын арттырады.

Нәтижелер мен талқылаулар.

Ағылшын тілін оқу барысында қиындық туғызатын тақырыпты Challenge әдісіне қою – бұл жаңа білім мен дағдыларды игерудің бастапқы нүктесі болып табылады.

Әр мәселе әр түрлі шешімдерді білдіреді. Шешім мұқият, нақты, нақты тұжырымдалған және жергілікті қоғамдастықта жүзеге асырылуы керек [6, 25 б.].

Шешімдеріңізді тапқаннан кейін оларды тексеруді бастау өте маңызды. Фокус-топқа прототип жасап немесе шешім ұсынылуы қажет. Шешімді білім алушылар қабылдайды және өздері жүзеге асырады, әдісте білім алушылардың мүмкіндіктерімен креативтілігі анықталады. Шешім таңдалғаннан кейін шешімді іске асыруды жоспарлау және уақыт кестесін құру маңызды.

Шешімнің бейнежазбасы, қоғам үшін үлкен идея, қоғамдық білім беру саласындағы мәселе, проблема туралы баяндалады, содан кейін олар мәселені қалай шешкендерін және топтың шешімге қалай келгенін видео мәлімдеме немесе жазбаша мәлімде арқылы жеткізеді [7, 69 б.].

Білім алушылар шешімнің тиімділігін оны жүзеге асыру арқылы бағалайды.

Білім алушылар шешімдерінің нәтижелерін сандық және сапалық әдістерді қолдана отырып жазады. Олардың шешімдері мен келесі қадамдарының тиімділігін анықтаңыз.

Ең маңызды кезең – бұл тәжірибені шоғырландыруға көмектесетін жүріп өткен жол туралы рефлексия. Талқылау барысында тыңдаушылар қандай қиындықтарға тап болды, білім мен дағдылардың қайсысы пайдалы болды, одан әрі даму жолы қандай екендігі талқыланады.

Әрбір қадам жазылып, соңында жұмыс басылым түрінде публикацияға берілуі керек [8, 69 б.].

Ресми және бейресми бағалау бүкіл процесте жүргізіліп, Білім алушылардың білімін, дағдыларын және проблемаларды шешу процесінің

өзін бағалауы керек. Мұғалімдер мен студенттер қойылым қалай бағаланатыны және бақыланатыны туралы келісі екі тараптан анықталады.

Осы зерттеудің негізгі тақырыбына ашу үшін, ағылшын тілінің лексикасын оқыту әдістемесінің қиыншылығына тоқталу қажет. Өзге тілді білім алушыларға ағылшын сөздік қорын оқыту, оқуға қатысты белгілі бір бағыттарды тұжырымдамалық қамту қажет. Сонымен, тұжырымдамалық қамтуға мыналар кіреді: сөздік терминінің анықтамасы, сөздік құрамның түрлері, сөздік қордың маңыздылығы, сөздік қорды табысты оқытудың жалпы принциптері, ағылшын тілін лексиканы шет тілі контекстінде оқыту қиындығы, сөздік қорын оқыту әдістемесі және лексиканы оқыту қажеттілігі. Осы зерттеуді жүзеге асыру үшін зерттеушілер белгілі әдебиеттермен танысқаннан кейін белгілі бір сұрақтар қойып, көптеген алдыңғы зерттеулерге шолу жасалынады, оқытудың тарихына көз жүгіртеді.

Жалпы факт ретінде сапалы зерттеу әдістері белгілі бір тақырыпқа сілтеме жасай отырып, мақсатты аудиторияның мінез-құлқы мен қабылдауын ашуға көмектесетін етіп жасалған. Әдетте тереңдетілген сұхбат, фокус-топтар, этнографиялық зерттеулер, контент-анализ, жағдайлық зерттеу сияқты сапалы зерттеу әдістерінің түрлері бар. Сапалық әдістердің нәтижелері сипаттамалы болып табылады және алынған мәліметтерден қорытынды жасауға болады. Төменде жиі қолданылатын сапалы зерттеу әдістері келтірілген: жеке сұхбаттасу фокус-топтары, этнографиялық зерттеулер, жағдайлық зерттеулер, бақылау процесі және іс қағаздарын жүргізу. Осы сандық әдістердің ішінен зерттеушілер іс қағаздарын жүргізу әдісін таңдады. Бұл әдіс дерек көзі ретінде бұрыннан бар сенімді құжаттарды және ұқсас ақпарат көздерін пайдаланады. Бұл деректерді жаңа зерттеуде қолдануға болады, атап айтқанда ескі ақпарат көздерімен заман талабына сай жасатпаған материалдардың интеграциялау. Зерттеу барысында қолдануға болатын мәліметтерді жинау үшін кітаптар мен басқа анықтамалық материалдарды қарастыруға болады. Зерттеушілер бірқатар тиісті зерттеулер жинайды және осы зерттеулерде сыни ойлау жүргізіп, жергілікті студенттерге ағылшын сөздігін оқыту әдістемесінің қиындықтарын айқындады. Мәселе айқындалғаннан кейін Challenge әдісінің шарықтау шегіне келеді [9, 50 б.]. Мәселені топтық интеграциялық оқыту негізінде мәселеге қалай бағыттала оқытады.

Қорытынды

Мақалада шет тілдерін оқыту әдістері мен тәсілдері туралы мәселе зерттелген. Challenge әдісінің шығу тарихы және қолдау ерекшеліктері баяндалды. Әдістердің табиғатын білу әдістемені ғылыми негіздеу үшін де, оның мәліметтерін білім беру тәжірибесінде қолдану үшін де өте маңызды. Нәтижелі оқытудың құпиясы, ең алдымен, оқыту әдістерінің мәнінде жатыр. Әдіс әрдайым практикалық және білім беру мәселелерін шешуге бағытталған

білім берушімен білім алушының іс-әрекетін білдіреді. Challenge әдісі ағылшын тілін оқыту барысында орын алған негізгі мәселелерге акцент жасауға бағытталады. Бұл әдіс арқылы топтық және индивидуалды оқытуды дамытуға болады. Әдістің негізгі ерекшеліктерге креативтілікті, нақты мәселелермен жұмыс жасауға бағытталады. Заман талабына сай оқыту бағдарламаларын қалыптастыру әр педагогтың басты мақсатымен міндеттері болып табылады. Challenge әдісі арқылы оқытушы білім алушының мотивациясын арттыру жұмыстарын жүргізе алады. Қызығушылықтарды арттыра отырып, қоғамды да қызықтыра алады. Негізі зейін тіл үйренудегі мәселелерді қамтиды. Мәселе анықталғаннан соң, арнайы құрылған белгілі бір қадамдар арқылы жұмыс жүргізіледі. Анықталған мәселе шешім тапқаннан соң публикация ретінде жариялануы қажет. Жарияланған публикация қоғам үшін де, білім алушылар үшін де тіл меңгерудегі негізгі барьерлерді азайтуға өз үлесін қосады [10, 325 б.]. Challenge әдісін тек білім берушінің қолданысында емес, сонымен қатар білім алушыда өз мақсатына сай қолдануына болады. Әдіс арқылы білім алушы өзінде туындаған мәселелердің шешімін табады. Challenge әдісі арқылы дәстүрлі оқыту интеграциясы қазіргі уақытта өзекті қарастырылатын тақырыптардың бірі және бірегейі болып табылады. Ағылшын тілін үйренудегі негізгі қиындықтардың орын алуы байқалса, мәселерді анықтау және шешу жолдарын Challenge әдісі арқылы тұлға бойындағы орын алған когнитивті процестердің даму жылдамдығын арттыруға болады [11, 77 б.].

Әдіскерлер мен мұғалімдердің назарын коммуникативті және интенсивті әдістер, сонымен қатар белсенді оқыту әдістеріне аса назар аударады. Біріктіре отырып, олар қазіргі заманғы білім берудің ең өзекті мәселелерін шешу үстінде. Білім алушылардың ойлау (сөйлеу-ойлау) қабілеттерін дамыту, көптеген шет тілдік материалдарды есте сақтау және шамадан тыс есте сақтау, сонымен қатар оқыту мотивтерін ескеру, топтағы тұлғааралық қатынастар, мектеп оқушыларының қабілеттері және олардың тілдік дайындық деңгейін арттыру негізгі мақсат болып табылады.

Жоғары ұтқырлық және әдістердің дамуы оқытудың теориясы мен практикасын жаңа тиімді әдістермен байытады, белгілі бір деңгейде жаңа ізденістер мен ашылулардың жолдарын болжауға мүмкіндік береді.

Пайдаланған деректер тізімі

1 <http://challengebasedlearning.org/> [Электронды ресурсы]

2 Johnson, L. and Adams, S., Challenge Based Learning: The Report from the Implementation Project. Austin, Texas : The New Media Consortium. – (2011). 256 p.

3 **Пассов, Е. И.** Коммуникативное иноязычное образование [Текст] / Е. И. Пассов. – Липецк: Липецк. гос. педаг. ин-т, 1998. – 159 с.

4 **Шехтер, И. Ю.** Интенсивный курс обучения английскому языку по эмоционально-смысловому методу [Учебное пособие для слушателей] / И. Ю. Шехтер, М. Л. Нариманова, Л. В. Пальцева. – Троицк, 1981. – 42 с.

5 **Щукин, А. Н.** Современные интенсивные методы и технологии обучения иностранным языкам [Учебное пособие] / А. Н. Щукин. – М.: Филоматис, 2008. – 188 с.

6 **Dessalegn, Oljira.** A Study on Problems of Vocabulary Teaching Techniques English Teachers Use in Holeta Primary Schools : Grade Seven in Focus. In International Journal of Science and Research (IJS) – ISSN (Online):2319-7064. – Index Copernicus Value (2015) – 356 p.

7 **Щукин, А. Н.** Обучение иностранным языкам : Теория и практика: Учебное пособие для преподавателей и студентов / А. Н. Щукин. – М.: Филоматис, 2006. - 480 с.

8 **Vahtikari, K.** Project based learning for master students – Case integrated interior wooden surfaces. In World Conference on Timber Engineering 2012.: – P. 315–322.

9 **Pounds, P. E. I.** Teaching mechatronics with tuned problem-based projects // Australasian Journal of Engineering Education.–2015. – Vol. 20. – Issue 1. – P. 41–58.

10 **Коньшева, А. В.** Современные методы обучения // ТетраСистемс, 2005. – 563 с.

11 **Леонтьев, А. А.** Мыслительные процессы в усвоении иностранного языка. – Иностранные языки в школе, 1975. – № 5. – 326 с.

References

1 <http://challengebasedlearning.org/> [Electronic resource]

2 **Johnson, L. and Adams, S.** [Electronic resource] Challenge Based Learning : The Report from the Implementation Project. – Austin, Texas : The New Media Consortium., 2011–256 p.

3 **Passov, E. I.** Kommunikativnoe inoyazychnoe obrazovanie [Communicative foreign language education] / E. I. Passov. – Lipesk : Lipesk. gos. pedag. in-t, 1998. – 159 p.

4 **Shexter I.** Intensivnyi kurs obucheniya angliiskomu yazyku po emosionalno-smyslovomu metodu: Uchebnoe posobie dlya prepodavatelei i studentov [Intensive English language course on the emotional-semantic method: Study guide for listeners] / Shexter I., Narimanova M. L., Palseva L.V. – Troisk, 1981. – 42 p.

5 **Shukin, A. N.** Sovremennye intensivnye metody i tehnologii obucheniya inostrannym yazykam: Uchebnoe posobie [Modern intensive methods and technologies of teaching foreign languages] / Shukin A.N. – Moscow: Filomatis, 2008. – 188 p.

6 **Dessalegn, Oljira,** A Study on Problems of Vocabulary Teaching Techniques English Teachers Use in Holeta Primary Schools : Grade Seven in Focus. In International Journal of Science and Research (IJS). – ISSN (Online): 2319-7064. – Index Copernicus Value, 2015. – 356 p.

7 **Shukin, A. N.** Obuchenie inostrannym yazykam : Teoriya i praktika: Uchebnoe posobie dlya prepodavatelei i studentov [Teaching Foreign Languages: Theory and Practice] / Sghukin A. N. - M.: Filomatis, 2008. — 188 с.

8 **Vahtikari, K.** Project based learning for master students – Case integrated interior wooden surfaces. In World Conference on Timber Engineering, 2012. – P 315–322.

9 **Pounds, P. E. I.** Teaching mechatronics with tuned problem-based projects. In Australasian Journal of Engineering Education. 2015. Vol. 20. Issue 1. P. 41–58.

10 **Konysheva, A. A.** Sovremennye metody obucheniya [Modern teaching methods] // TetraSistems, 2005. – 563 p.

11 **Leontev, A. A.** Myslitelnye processy v usvoenii inostrannogo yazyka [Thought processes in the acquisition of a foreign language]. – Inostrannye yazyki v shkole, 1975. – № 5. – 326 p.

Материал 07.12.21 баспаға түсті.

*М. М. Акешова¹, Б. Г. Абжекенова²

¹Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави.

Республика Казахстан, г Туркестан;

²Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Республика Казахстан, г. Кызылорда.

Материал поступил в редакцию 07.12.21.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ МЕТОДА CHALLENGE В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

В статье представлен литературный обзор эффективных методик обучения английскому языку. Сегодня английский язык – главный инструмент доступа к возможностям мирового уровня. Цель статьи - изучить особенности и эффективность современных

методов в соответствии с современными требованиями. Выявить эффективные методы развития познавательных процессов в обучении студентов. Метод Challenge – это развитие навыков самостоятельного принятия решений, формирование различных - коммуникативных навыков в групповой или индивидуальной работе при изучении языка. Описана эффективность использования метода Challenge в обучении английскому языку. Используя метод Challenge, обучающиеся привыкают находить решения проблем и реализовывать их, выявляя темы, которые им сложно усвоить. После определения проблемы обучающиеся формулируют вопросы, ответы на которые приближают их к решению проблемы. Направляющие вопросы, задаваемые обучающимся, помогают определить, какие знания необходимы для решения проблемы, и сопоставить эти знания. Студенты определяют, какие уроки, лекции, ресурсы необходимы для решения задачи. Такой метод предполагает эффективное обучение английскому языку. Студенты изучают язык в соответствии с социальными и коммуникативными навыками, при этом основное внимание в процессе овладения языком уделяется тщательному и интенсивному обучению.

Ключевые слова: challenge, общение, интерактивные методы обучения, интенсивное обучение, английский язык.

*M. M. Akeshova¹, B. G. Abzhekenova²

¹International Kazakh-Turkish University
named after Khoja Akhmet Yassawi,
Republic of Kazakhstan, Turkestan;

²Kyzylorda University named after Korkyt ata,
Republic of Kazakhstan, Kyzylorda.

Material received on 07.12.21.

EFFICIENCY OF THE CHALLENGE METHOD IN TEACHING ENGLISH

The article provides a literary review of effective methods used in teaching English. Today, English is the main tool for access to world-class opportunities. The purpose of the article is to study the features and effectiveness of modern methods in accordance with modern requirements. To identify effective methods for the development of cognitive processes in the training of students. Challenge method is the development of independent decision-making skills, the formation of different - communicative skills

in group or individual work in language learning. The effectiveness of the use of the Challenge method in teaching English is described. Using the Challenge method, students become accustomed to finding solutions to problems and implementing them, identifying topics that are difficult for students to learn. Once the problem is identified, students formulate questions, the answers of which bring them closer to solving the problem. The guiding questions identified by the learners help to determine what knowledge is needed to solve the problem and to map the knowledge. Students determine what lessons, lectures, resources are needed to solve the problem. This method considers the effective teaching of English. Students learn the language in accordance with social and communicative skills, while the main focus in the acquisition of language is a thorough and intensive learning.

Keywords: challenge, communication, interactive teaching methods, intensive training, English.

<https://doi.org/10.48081/VHFF5639>

***A. A. Aripbay¹, Zh. K. Seisen², Zh. Dzh. Nurzhanova³**

^{1,2,3}L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan.

FORMATION OF FOREIGN LANGUAGE COMMUNICATIVE COMPETENCE AND SPEAKING SKILLS OF STUDENTS THROUGH THE USE OF REMOTE INTERNET RESOURCES BASED ON WEB 2.0 TECHNOLOGY

Internet resources based on web 2.0 technology in teaching a foreign language provide the learning process by means of electronic devices. The relevance of the chosen topic is due to the main trend of development of electronic technologies in teaching a foreign language, as well as the integration of distance resources, cell phones and the Internet in a single information and communication environment. At the present time, when the personal-oriented approach, which forms the professional competence of a university graduate, becomes the leading component of the foreign language teaching system under the new educational paradigm, the researchers face a new task – to find out to what extent and how the use of Internet resources in the educational process contributes to the formation of general cultural and professional competences of students. The aim of this article is to describe the formation of foreign language communicative competence and speaking skills of students through the use of remote Internet resources based on web 2.0 technology. In the changed conditions, the process of foreign language teaching in higher education institution is no longer imaginable without the use of more dynamic models and tools of communication, their integration with traditional forms and methods of teaching, new relationships of the teacher and students. In conclusion, it was noted that teaching a foreign language now includes not only the transfer of purely linguistic knowledge to students, but also the formation of vital skills of working with foreign language information, the ability to effectively maintain foreign language communication with colleagues, the

ability and willingness to develop independently, to expand the possibilities of their academic, professional and scientific activities.

Keywords: foreign language communicative competence, speaking skills, degree of formation, distance learning, Internet resources, interactivity.

Introduction

The effectiveness of formation and development of foreign language communicative competence, as well as speaking skills largely depends on the technologies and means of teaching foreign languages. One of the modern and promising information technologies is web 2.0-based Internet resources, which provides a comprehensive approach to the organization, implementation, and support of resources and services with the help of interactive tools of the Internet. Distance web 2.0 services have wide didactic possibilities as they provide participants of the educational process with interactivity and creativity, accessibility and sociality, multifunctionality and simultaneity when working with the network content.

Modern society is characterized by significant socio-economic changes associated with the comprehensive implementation of information and communication technologies in all spheres of science. Of particular importance is the informatization of education, which is considered as a purposefully organized process of providing education with technology and practice of creation and optimal use of educational and methodological, software and technological developments, focused on the implementation of information and communication technologies, used in a comfortable environment.

The term «Internet resources» refers to a system of methods and ways of entering, processing, storing, searching for and transferring information in computer networks. In the search for an optimal, effective model for training a competent graduate who reacts flexibly to the requirements of the changing world, society and society as a whole, the profession makes teachers turn more and more often to Internet resources, especially during distance learning.

Internet resources are an invaluable basis for creating an information and subject environment, education and self-education of students, satisfaction of their personal and professional interests and needs [1]. It is important to organize the learning process in the university so that students learn to receive, process, evaluate and use in practice a large amount of useful information.

The task of modern education is not just to provide students with knowledge, but to teach them to independently acquire and develop skills and abilities in the course of practical tasks, to help them feel confident in new situations. Mobility,

constructiveness, independence, and readiness for change are important qualities of today's undergraduate graduates.

Thus, intensified implementation of ICTs in the educational process and new requirements for university graduates require searching for new approaches to developing teaching methods, organizing students' independent work, checking the quality and effectiveness of their learning.

Materials and methods

The methodological basis is the research of foreign scientists on topical issues of formation of foreign communicative competence of speaking skills, as well as the use of web 2.0 technologies in teaching. The main method of research is theoretical analysis, including inductive and deductive methods for processing theoretical data. In modern conditions teaching foreign languages acquires indisputable importance, and, first of all, should be focused on formation of foreign language communicative competence in a set of its components: linguistic, speech, learning and cognitive. The problem of forming this competence is devoted to a number of studies, among which it should be noted the works of domestic and foreign scientists: L. I. Chetverikova, E. Polat, S. Manca, L. Verhoeven, M. J. Luzon etc.

The problems of using Internet resources in education, in particular in the study of foreign languages, are considered in the works of such authors as J. Delors, M. M. Grant, A. Hart and others. The analysis of the scientists' research indicates that the potential of web 2.0 services in teaching foreign languages is quite high, but the possibilities of their use have not yet been sufficiently explored.

Results and discussion

The fundamental goal of teaching a foreign language is the formation and development of foreign language communicative competence and speaking skills of students, which is understood as the ability to organize foreign language communication in new communicative conditions. In most studies, the structure of this competence is limited to such components as linguistic, speech, and compensatory. They can be conventionally distributed as follows:

- the language and speech components are subject competences corresponding to the specifics of the foreign language subject;
- compensatory component refers to meta-subject competences, formed not only by this subject, but also by other academic disciplines [2].

A separate component is socio-cultural competence, which mostly belongs to interdisciplinary competence. Let us note that the basic component of foreign language competence is language competence. It is conditioned by the fact that it is language competence that implies initial mastering of language means in accordance with topics, communicative situations, spheres of use, as well as mastering knowledge of language constructions, ways of stating a thought in the

language being studied. Familiarization with the language community will allow the learner to be introduced to foreign language communicative activities, the measure of development of which will be foreign language competence. Today there is a large set of forms, means, methods for teaching a foreign language using information and communication technologies. A special place is occupied by web 2.0 technology, which allows you to create qualitatively new conditions for the formation and development of foreign language communicative competence of students [3]. We can describe the following features of distance learning in web 2.0 conditions:

- access via the Internet;
- online mode;
- free training programs;
- joint creativity;
- collective use.

Let's dwell on distance learning in more detail. Distance education should be understood as a form of education, along with full-time and part-time, in which the educational process uses the best traditional and innovative methods, tools and forms of learning, based on computer and telecommunications technologies. We can distinguish three main stages in the development of distance learning:

- distance learning (with two to three sessions per year and the completion of a given number of test assignments sent by mail);
- online learning (with students completing the tasks of training modules and communicating with the teacher via e-mail);
- virtual community learning (with participation in group video conferences, chat rooms, blogs and Internet projects) [4].

In the methodology of teaching a foreign language it is customary to allocate preparatory and speech exercises. Preparatory exercises are aimed at forming the level of knowledge and skills, speech exercises, in turn, are aimed at forming the level of skills to apply the acquired knowledge in speech activity. So for the formation and development of the phonetic component of language competence there are preparatory exercises in reception, exercises in reproduction and modification of the language material. For the lexical component of language competence there are preparatory and speech exercises. Among preparatory exercises in distance learning we can distinguish the following:

- exercises in differentiation and identification;
- imitation with transformation;
- exercises in the development of word-formation and contextual guessing;
- exercises for teaching anticipation;
- exercises in sentence expansion and contraction;
- exercises in equivalent substitutions;

– exercises in expanding associative connections [5].

Speech exercises for the development of lexical and grammatical components of language competence are built on the basis of such activities as reading and listening in reception, on the basis of speaking and writing. It is obvious that within the framework of the formation of speaking skills, Internet resources are becoming increasingly popular in the practice of teaching a foreign language. This may be due to the following reasons:

- most university libraries have free access to the web;
- the modern generation of students feel confident and accustomed to navigate various sites and web pages independently, and the integration of the Internet in learning is possible with the use of phones, laptops, tablets;
- Internet resources offer ample opportunities to organize both individual and joint work of geographically separated students;
- Internet technologies have new possibilities for checking and assessing students' knowledge (they can be used to create interactive tasks, simulators, tests, where the result of the work done can be seen immediately).

Thus, at the present stage in the organization of distance learning process, as a rule, the following forms of organization of educational activities are used:

- presentation of educational (textual) material;
- organization of training tasks (exercises);
- use of «electronic simulators» (exercises with «tuning» to the user's level of knowledge, cues and repetition);
- group work in a virtual learning environment (teleconferences);
- individual work under the tutor's guidance via e-mail or in real time;
- individual learning projects;
- measurement of learning success based on objectively observable indicators (learning indicators) [6].

The trend in higher education is such that more and more hours are devoted to students' independent work, which implies the teacher's ability to organize this work. Formation of speaking skills and learning autonomy is an important stage in the use of online technologies in foreign language teaching.

In teaching based on Internet resources and web 2.0 the future teacher is presented with a wide choice of pedagogical and methodological technologies with the use of online resources [7]. The main criteria for choosing instrumental programs in education are:

- accessibility;
- prevalence;
- ease of use;
- striving to simplify the working shell.

Student's work with Internet resources includes performing the following tasks:

1 Individual or collective development of an annotated catalog of Internet resources on teaching different kinds of speech activities and publishing materials on a virtual board (e.g., «padlet»). As a rule, students work in small collaborative groups, as in this case it is possible to edit the information several times by two or three students.

2 Joint creation and editing of a mental map (with the help of «webment» service), which visually reflects the logic of students' thinking within the studied topic and allows storing large pieces of information: new words, grammar rules and structures, country-specific information, factual information from narrative texts during their retelling.

3 Creation of «word clouds» (with the help of the «cloudword» service) and development of a set of exercises on their use in the classroom to form receptive and productive phonetic, lexical and grammatical skills and speech skills.

Key words fixed in one attractive picture act as verbal reference stimuli, which help students, without much difficulty, to restore the general meaning of the listened text (to reconstruct a text-sample) or to keep in memory their own monological statement within the framework of the studied lexical topic [8]. In other words, it is one of the ways to teach students to formulate thoughts logically and consistently in oral and written form.

4 Making an educational interactive crossword puzzle (on the online service «puzzlecup») - to use it further in the classroom as an intellectual pause (rather than as a form of control).

This task stimulates cognitive activity, develops logical thinking, creativity and erudition of future teachers, teaches them clearly, logically and concisely express their thoughts (improving discursive competence), increases literacy (which is important, because the computer has almost replaced writing from our everyday life). For students, solving a thematic crossword puzzle in class, on the one hand, will be a repetition of the studied vocabulary, on the other hand, it is also practice in reading (with a general coverage of content, if students themselves read definitions of key words) or in understanding foreign language speech by ear (teacher reads definitions of words encrypted in a crossword puzzle - global listening).

5 Development of a fragment of a lesson using interactive tasks and justification of the effectiveness of the chosen exercise: to compose words from letters, to choose an answer (one or several), to match images with names, audio or video, to fill in the gaps in the text.

Interactive exercises imply realization of a cognitive and differentiated approach (exercises of varying degrees of complexity are created). They are

perfectly suitable for classrooms equipped with interactive boards, where there is a function of tactile control. Moreover, minimal time is spent in the lesson, and students have the opportunity to immediately see the correctness of the task or get a reference.

6 Development of language test simulators (by means of the tool program «padtest») for the purpose of quality control allows:

- save training time;
- remove the negative psychological factor;
- evaluate results as objectively as possible (according to a certain scale)

and predict progress;

- to accumulate statistical information in the process of studying each topic.

By analyzing students' mistakes, correct and incorrect answers, referring to hints, the amount of time spent on certain tasks, the teacher draws conclusions about the degree of knowledge acquired by students.

It is worth noting the advantages of using Internet resources based on web 2.0 technology in foreign language lessons:

- it is one of the visual means of presenting language material, which allows combining textual information, animation, audio and video sequences;
- hypertext creative organization of a large amount of information allows you to connect electronic texts and their fragments through a system of hyperlinks and thus work simultaneously with several resources;
- the use of different channels of perception of the information in the class provides the development of the main types of speech activity - listening and speaking.

The teacher acts as a moderator of learning activities, he or she provides «feedback»: advises students in case of any difficulties, evaluates the work performed by students, gives advice and recommendations for deepening knowledge [9].

The use of online resources ensures the implementation of the leading didactic principles of foreign language teaching:

- principle of consciousness – students are given more freedom of action, the teacher only directs their work;
- the principle of activity – each student chooses the time and direction for the development of interactive tasks, fills tasks with content, regulates the pace of tasks;
- principle of visualization – the Internet environment allows students to design their speech product in a visually accessible form;
- the principle of developmental learning – unlimited online resources expand the general linguistic outlook of future teachers, cultural knowledge and skills;

– the principle of feasibility and accessibility – the availability of multilevel materials allows both the teacher and the students to choose the material that corresponds to their level of communicative competence.

Students can use Internet resources most effectively when:

- searching for and obtaining foreign-language information from distant sources, processing it in order to apply it in educational and professional activities;
- students' foreign-language communication using networking technologies, participation in collaborative research, educational projects, training, and supervision;

- publishing learning materials in a foreign language in a hypermedia version;

- creation of own Internet-resource of educational purpose or personal website.

One of the pedagogical conditions for forming foreign language professional-oriented communicative competence of future IT specialists on the basis of Internet resources is the selection of virtual sources in accordance with the principles of authenticity, professional orientation, interactivity, informational value, reliability and adequacy for independent work [10].

Teaching a foreign language with the help of distant Internet resources allows students to acquire skills of working with information (search, analysis, structuring, processing, editing, transmission) and develop their autonomy, i.e. the ability to make decisions, to realize responsibility, reflexive evaluation and analysis of learning activities, providing an adequate choice of communication and cognitive strategies for independent solution of communicative tasks in the mutual communication process

The learner should know:

- meaning, sound, spelling of lexical units;
- basics of word formation, including conversion, affixation, word formation;
- multiple meanings of lexical units, synonymy, antonymy, lexical combinability.

Recommended types of exercises:

- comparing the meaning, sound, spelling of a lexical unit with a foreign-language equivalent;
- finding synonyms (antonyms) in the text, correlating affixes with their corresponding parts of speech.

The student should be able to:

- use the studied lexical units both in their basic meaning and in multivalued;
- follow the rules of lexical compatibility in the formation of related words with the use of conversion and word formation in the context of the stated communicative task;
- form related words using affixation.

Among the web 2.0 services that meet the objectives of language training, combining active learning methods with the advantages of information and interactive technologies, we can single out the following:

- visualization services;
- mobile applications;
- game sets [11].

Let's take a closer look at the functionality of these services. Online visualization services are one of the simplest resources that allow you to create a word cloud quickly and visually beautifully without registration from the entered text or link. The service allows you to create word clouds in both typed word form and image form. The image form offers a bank of forms divided into thematic blocks. It is also possible to upload an image and create a word cloud in a picture of the desired subject. The toolkit includes changing the font, color, and arrangement of words. The options for using the visualization services are as follows:

- selection of keywords on a particular topic;
- selection of keywords for further memorization;
- composing sentences from the prepared word cloud.

Service model applications provides the opportunity to work with the constantly expanding library of cards, there is a convenient editor for creating your own cards on any topic, their number is unlimited. It is possible to voice words and phrases automatically or independently; as well as automatically translate words and phrases into foreign languages (more than 20 foreign languages). A distinctive feature is the public access to the exercises in the process of creation. Access appears if the exercise is sufficiently voluminous in content, the tags are inserted, the features of the exercise: the time of execution, the order of questions, etc. The use of web 2.0 services will contribute to the development of language competence in particular and foreign language communicative competence in general.

Conclusion

Let us note that one of the main goals of teaching foreign languages as part of the basis of speaking skills is the formation and development of foreign language communicative competence, the basic component of which is linguistic competence. For each level of lexical, grammatical and phonetic component of language competence we have proposed exercises using web 2.0 services, the use of which will contribute to the development of this competence in particular, and foreign language communicative competence in general.

So, teaching a foreign language using Internet resources is interesting because of its novelty, relevance, and creativity. Work with the help of Internet resources promotes students' motivation to use constantly updated educational technologies, development of activity, self-actualization in the rapidly changing information

world. Of course, it is impossible to use only Internet materials in the educational process, but properly organized, systematic work of undergraduate students with instrumental programs will help to form their autonomy and sustainable need for self-education, which is one of the key competences of most modern educational programs.

References

- 1 **Chetverikova, L. I.** Interactive forms and methods of teaching English [Text]. In New production technologies in teaching foreign languages in high school and college. – 2004. – № 4. – P. 137–141.
- 2 **Polat, E.** Some Conceptual Points of Organisation of Foreign Language Distance Learning on the Basis of Computer Telecommunications [Text]. In Foreign Languages at School. – 1998.– № 5. – P. 84–90.
- 3 **Manca, S. & Ranieri, M.** Implications of social network sites for teaching and learning. Where we are and where we want to go [Text]. In Education and Information Technologies. – 2017. – № 22(22). – P. 605–622.
- 4 **Segers E., Verhoeven L.** Learning in a sheltered Internet environment : The use of WebQuests [Text]. In Learning and instruction. – 2009. – № 19. – P. 423–432.
- 5 **Luzon, M. J.** Enhancing WebQuest for Effective ESP Learning [Text]. In CORELL : Computer Resources for Language Learning. – 2007. – № 1. – P. 1–13.
- 6 **Delors, J.** Learning, the Treasure within : Report to UNESCO of the International Commission on Education for the Twenty-first Century [Text]. – Paris : UNESCO Pub, 1996. – 95 p.
- 7 **Titova, S. V.** Digital technologies in learning language : theory and practice [Text]. – M. : Editus, 2017. – 15 p.
- 8 **Grant, M. M.** Learning to teach with the web : Factors influencing teacher education faculty [Text]. In The Internet and Higher Education. – 2014. – № 7 (4). – P. 329–341.
- 9 **Kobzeva, N.** Communicative competence as a basic category of modern theory and practice of teaching Spanish [Text]. In Young Scientist. – 2011. – P. 118–121.
- 10 **Khutorskoy, A.** Competence as a didactic concept : content, structure and design models [Text]. In Bulletin of the Institute of Human Education. – 2015. – P. 58–65.
- 11 **Hart, A.** Teaching the Media. International Perspectives [Text]. – Mahwah, New Jersey-London : Lawrence Erlbaum Assoc, 1998. – 30 p.

Material received on 07.12.21.

*А. Ә. Әріпбай¹, Ж. Қ. Сейсен², Ж. Д. Нұржанова³

^{1,2,3}Л. Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Нұр-Сұлтан қ.

Материал 07.12.21 баспаға түсті.

WEB 2.0 ТЕХНОЛОГИЯСЫ НЕГІЗІНДЕ ҚАШЫҚТЫҚТАН ИНТЕРНЕТ-РЕСУРСТАРДЫ ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ СТУДЕНТТЕРДІҢ ШЕТ ТІЛДІ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІ МЕН СӨЙЛЕУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Шет тілін оқытуда web 2.0 технологиясы негізінде интернет-ресурстар оқу процесін электрондық құрылғылар арқылы қамтамасыз етеді. Таңдалған тақырыптың өзектілігі шет тілін оқытудағы электрондық технологияларды дамытудың негізгі тенденциясымен, сондай-ақ қашықтықтан ресурстарды, ұялы телефон мен интернетті бірыңғай ақпараттық-коммуникациялық ортаға интеграциялаумен анықталады. Қазіргі уақытта, жаңа білім беру парадигмасы жағдайында жеке тұлғаға бағытталған тәсіл шет тілін оқыту жүйесінің жетекші құрамдас бөлігі болып табылады, оның аясында университет түлегінің кәсіби құзыреттілігі қалыптасады, зерттеушілердің жаңа міндеті – оқу процесінде интернет-ресурстарды қолдану студенттердің жалпы мәдени және кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруға қаншалықты және қалай ықпал ететінін анықтау. Бұл мақаланың мақсаты web 2.0 технологиясы негізінде қашықтықтан интернет-ресурстарды пайдалану арқылы студенттердің шет тіліндегі коммуникативтік құзыреттілігі мен сөйлеу дағдыларын қалыптастыру. Қазіргі жағдайда университетте шет тілін оқыту процесі негүрлым динамикалық модельдер мен байланыс құралдарын қолданбай, оларды оқытудың дәстүрлі формалары мен әдістерімен, оқытушы мен студенттер арасындағы жаңа қатынастарсыз мүмкін емес. Қорытындылай келе, шет тілін оқыту студенттерге тек лингвистикалық білім беруді ғана емес, сонымен бірге студенттердің шет тіліндегі ақпаратпен жұмыс істеудегі өмірлік маңызды дағдыларын, әріптестерімен шет тіліндегі қарым-қатынасты тиімді қолдана білу, өз бетінше даму қабілеті мен дайындығын, өзінің оқу, кәсіби және ғылыми қызметінің мүмкіндіктерін кеңейтуді де қамтитыны атап өтілді.

Кілтті сөздер: шет тіліндегі коммуникативтік құзыреттілік, сөйлеу дағдылары, қалыптасу дәрежесі, қашықтықтан оқыту, интернет-ресурстар, интерактивтілік.

*А. А. Аринбай¹, Ж. К. Сейсен², Ж. Д. Нұржанова³

^{1,2,3}Евразийский Национальный Университет имени Л. Н. Гумилева,

Республика Казахстан, г. Нур-Султан

Материал поступил в редакцию 07.12.21.

ФОРМИРОВАНИЕ ИНОЯЗЫЧНОЙ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ И НАВЫКОВ ГОВОРЕНИЯ У СТУДЕНТОВ ПОСРЕДСТВОМ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ДИСТАНЦИОННЫХ ИНТЕРНЕТ-РЕСУРСОВ НА ОСНОВЕ ТЕХНОЛОГИИ WEB 2.0

Интернет-ресурсы на основе технологии web 2.0 в обучении иностранного языка обеспечивают учебный процесс средствами электронных устройств. Актуальность выбранной темы обуславливается главной тенденцией развития электронных технологий в обучении иностранного языка, а также интеграцией дистанционных ресурсов, мобильного телефона и интернета в единую информационно-коммуникационную среду. В настоящее время, когда в условиях новой образовательной парадигмы ведущим компонентом системы обучения иностранному языку становится лично-ориентированный подход, в рамках которого формируется профессиональная компетентность выпускника вуза, перед исследователями встает новая задача - выявить, насколько и каким образом применение интернет-ресурсов в учебном процессе способствует формированию общекультурных и профессиональных компетенций студентов. Цель данной статьи в описании формирования иноязычной коммуникативной компетенции и навыков говорения у студентов посредством использования дистанционных интернет-ресурсов на основе технологии web 2.0. В изменившихся условиях процесс обучения иностранному языку в вузе уже немыслим без применения более динамичных моделей и инструментов коммуникации, их интеграции с традиционными формами и методами обучения, новых взаимоотношений преподавателя и обучающихся. В заключении отмечается, что преподавание иностранного языка теперь включает не только передачу студентам сугубо лингвистических знаний, но и формирование у обучающихся жизненно важных навыков работы с иноязычной информацией, умения эффективно поддерживать иноязычную коммуникацию с коллегами, способности и готовности самостоятельно развиваться, расширять возможности своей учебной, профессиональной и научной деятельности.

Ключевые слова: иноязычная коммуникативная компетенция, навыки говорения, степень формирования, дистанционное обучение, интернет-ресурсы, интерактивность.

<https://doi.org/10.48081/FTIW8282>

***Б. Н. Бияров¹, А. М. Картаева²,
А. А. Алимхан³, Ж. К. Кайырбаева⁴**

^{1,2,3,4}С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Қазақстан Республикасы, Өскемен қ.

ТОПОНИМДЕРДІ ЛАТЫН ГРАФИКАСЫМЕН ЖАЗУДА ЕСКЕРЕТІН НЕГІЗГІ ҰСТАНЫМДАР

Мақалада бүгінгі таңдағы қазақ жазуын латын графикасына көшіру мәселесінің орфографиялық қырлары талданған. Қазақ топонимдерін латын әліпбиімен жазудың (транслитерациялаудың) негізгі ұстанымдары қарастырылған. Алдымен қазақ жазуын басқа графикаға ауыстыруға байланысты ұсынылған көзқарастар мен тұжырымдар келтіріледі: көне түркі жазуы, араб жазуының төте нұсқасы, латын жазуы және реформаланған кириллица әліпбиі. Солардың ішінен латын графикасына көшу жолы таңдалды. Мақалада осы уақытқа дейін ұсынылған латын әліпбиінің нұсқаларына жан-жақты шолу жасалған: диграф, апостроф, акут, умлаут нұсқалары. Негізгі бөлімде топонимдерді латын графикасымен жазудың тиімді жолдары мен кемшіліктері көрсетіледі. Қорытындысында, алгоритм бойынша, тілімізге сәйкес келетін классикалық әліпби жасау және соған сүйеніп барып жер-су аттарын транслитерациялау қажет деген тұжырым жасалып, ұсынылады.

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырыған гранттық жоба (ЖТН - АР08957132) аясында жарияланған.

Кілтті сөздер: топоним, графика, әліпби, латын графикасы, кириллица, төте жазу, диграф, апостроф, акут, умлаут, араб жазуы, транслитерация, транскрипция.

Кіріспе

Жер-су аттарын дұрыс жазу, транскрипциялау, транслитерациялау туралы сөз қозғамас бұрын, алгоритм заңы бойынша, қазақ графикасының болашағын айқындап алуымыз керек. Жалқы есімдердің жазылуын реттеуді жалпы қазақ жазуының реттелуінен бөлек алып қарауға болмайды. Ал қазақ

халқы «әліпбиді ауыстырамыз ба? ауыстырсақ қайсысын таңдап аламыз? әліпбиді ауыстырған соң, оның нәтижесі қалай болады?» деген сауалдарға жауап іздегелі 20 жылдың жүзі болды. Атап айтқанда бұл мәселені мынадай кезеңдер аясында қарастыруға болады:

Кенестік дәуір аяқталып, Тәуелсіздік әлі бекімей тұрған өліара шақта (1985–1990 жылдары) ескі араб әліпбиінің А. Байтұрсынұлы өзгерткен нұсқасы «төте жазуға» көшуге деген құштарлық басым болды. Халықаралық «Шалқар» газеті шығып, «төте жазу» мектептерде оқытыла бастады. Бұл алғашқы патриоттық сезім мен Алашорда арыстарына деген құрметтің негізінде туындаған болатын.

Ахаңның алдындағы ескі араб жазуының түркі тіліне сәйкес келмейтінін ең алғаш М. Қашқари ескерткен еді. Кейін Ш. Уәлиханов, миссионер Н. И. Ильминскийлер де қазақтарға қиындық келтіретін жазу екенін атап көрсетті. Үйренуге ауыр жат әліпбиді молдалар күшпен, таяқпен оқытуға мәжбүр болды. Сол кездегі жас ұрпақ қиналды, сауат ашу тежелді. Әліпбидің қоғамға әсер ететін маңызды нәрсе екенін осыдан-ақ байқауға болады.

1990-шы жылдардан бері Түркияның ықпалымен латын жазуына көшу керек дегендердің пайызы артып, арабшылардың екпіні бәсеңдеп кетті. Жаңа латын әліпбиінің бірнеше нұсқасы ұсынылды, бірақ қазақ дыбыстарын дәл таңбалайтын ортақ бір әліпби жасалған жоқ. Негізгі уәждері «түркі елдерінің біразы латынға көшті, солармен бір болу үшін» немесе «гүлденген» Еуропаға жақындау және компьютер әлемінде еркін жүзу үшін» қажет дегенге саяды. Оған қарсыластары латын жазуы мен қазіргі кирил жазуының түп-төркіні бір екенін айта келіп, бірінен-біріне көшкеннен не ұтамыз деген сауал қояды.

Қазақ халқының арғы тектері болып саналатын сақ, ғұн, түркі, қыпшақтар қолданған көне түркі руна жазуына көшу абзал болады деген көзқарас та белең алуда. Олардың уәжі: руна жазуы ең алғашқы төл жазуымыз, қазақ дыбыстарын дәл таңбалайды, басқа әліпбилердің барлығы жат тілдерге арналып жасалған және сырттан таңылған болатын. Шынында да көне түркі әліпбиінің біздің дыбыстау жүйемізге сәйкес келетіні рас, бірақ оның тым көнелігінен қорғанамыз. Кезінде тілімізге мүлде жат көне ұйғыр (манихей) жазуы оның жолын кеспегенде, көне түркі әліпбиі біздің дәуірімізге дейін жетуі мүмкін еді. Шыңғысхан наймандардан қабылдаған сол көне ұйғыр әліпбиі қазіргі Моңғолия «моңғол бітік» деп атап, қайтадан қолданысқа енгізу үстінде. Моңғолия көне жазуын сәтті «тірілтіп» жатса, бізге де ойлануға тура келеді.

Келесі бір топты «реформашылдар» деп шартты түрде атауға болады. Олар қазіргі қолданыстағы орыс (кирил) жазуына ішінара өзгерістер енгізіп, одан әрі пайдалана беру керек деген пікір ұстанады. Негізінен «көп қаражат кетпейді және ғасырға жуық жинақталған әдеби, мәдени

құндылықтарымыз сақталып қалады» деген уәждерді келтіреді. Олардың дені еңбектерінің барлығы дерлік кирил әліпбиімен жазылған ғалымдар мен ақын-жазушылардан тұрады.

Ең соңғы топты «құрама көзқарастар» деген дұрыс, өйткені олар қазіргі әліпбиімізді ауыстырып қажеті жоқ десе, енді біреулері мүлде тың таңбалар ойлап шығарғысы келеді немесе араб+латын, латын+кирил, латын+грек жазуларын араластыру арқылы қоспа әліпби жасауды көздейді т.б. Бұл, әрине, жұмысты күрделендіре түседі.

Міне осындай әртүрлі ұсыныстардың астында қалған қазақ зиялылары тығырықтан шығар жолды енді ғана тауып, латын жазуына тоқтады. Жалпы алғанда жазудың (графиканың) мақсаты – тіл дыбыстарын дәл таңбалайтын неғұрлым жетілген әліпби жасау. Өкінішке орай ондай жетілген әліпби ешбір елде жоқ. Оның басты себебі көптеген елдердің басқа бір тілге арнап жасалған бөтен әліпбиді пайдаланып отырғандығында жатыр. Атап айтқанда кең тараған латын, араб, кирилл жазуларын кейбірі еркімен, кейбірі еркінен тыс қабылдауынан деп ұққан жөн.

Зерттеудің нысаны: қазақ жерінің жер-су атаулары.

Зерттеудің пәні: қазақ жазуы мен орфографиясы, ономастика, топонимика.

Мақсаты: қазақ топонимдерін латын әліпбиімен жазудың (транслитерациялаудың) негізгі ұстанымдарын анықтау.

Міндеттері:

– топонимдерді транскрипциялау мен транслитерациялау мәселелерін қарастыру;

– бүгінгі күнге дейін ұсынылып келген латыннегізді әліпби нұсқаларына шолу жасау;

– ономастикалық атауларды, оның ішінде топонимдерді латынша графикалаудың ұстаным негіздерін айқындау.

Зерттеудің әдістері мен нәтижесі

Мақалада сипаттау, тарихи-тілдік талдау, салыстырмалы-салғастырмалы талдау әдістері қолданылды.

Нақты бір әліпбиді таңдап, біржолата бекітіп алмай, жер-су аттарының жазылуы туралы сөз қозғау да қиын екенін айттық. Жазуымыздың ауысуымен бірге, жалқы есімдер де автоматты түрде «аударылғанымен», оның жазылуының өзіндік қателіктерге бой алдыратыны сөзсіз [1, 17]. Әрі «жалқы есімдер тілдік факті ретінде нақты бір тілдің ішкі заңдылықтарына бағынғанымен, тілдік талдаудың барлық деңгейінде бұл сөздердің мазмұнына да, түріне де байланысты өзіндік ерекшелігін ескеру қажет» [2, 209]. Латын әліпбиіне көшу туралы нақты шешім шықпай жатып, көшелеріміз әлде латын, әлде ағылшынша жазылған бейберекет тақтайшаларға толып кетті.

Алайда бір нәрсе – айқын. Ол – Қазақстан ішінде жалқы есімдерді аударып жазудың қажеті жоқ екендігі. Қазақ тілі мемлекеттік тіл деп жарияланған соң, республика ішіндегі жер-су аттары, көше аттары сол мемлекеттік тілде ғана жаңа латын әліпбиінде жазылуға тиіс. Латын жазуында тұрған жалқы есімді барлық шетелдіктер аудармасыз-ақ оқи алады. Мәселен, орыс тіліне аударып жазудың қажеті болмай қалады. Ал атауларды транскрипциялау, транслитерациялау дегеніміз республикалық карталарды, арнайы құжаттарды, әдеби, ғылыми еңбектерді басқа шет тілінің біріне аудару қажет болған кезде ғана қолданылады. Оны халықаралық стандарттау ұйымдары (бірыңғай әуе жолы, халықаралық почта, картография, әлемдік атлас немесе сөздік жасау т.б.) талап етуі мүмкін. Ал елдің ішіндегі топонимдер екі немесе үш тілде жазылсын деп ешкім талап ете алмайды. Ол тәуелсіз әр елдің ішкі мәселесіне қол сұғумен бірдей. Ал аударма атаулар, өкінішке орай, біздің елде ғана кездеседі. Мәселен, Алматы-Талдықорған-Өскемен тасжолында *Жіңішке–Джинишке–Jinishke* түрінде «үштұғырлы» тілмен жазылған топонимдер қаптап тұр. Өскемен қаласындағы *Тәуелсіздік–Независимость, Жеңіс–Победа* сияқты аударма көше атауларын айтпай-ақ қояйық.

1 Тіл білімінде транскрипция мен транслитерация бір нәрсе емес екені және бұлардың көбінесе жалқы есімдерді екінші тілге көшіргенде жиі қолданылатыны айтылады [3, 106]. Транскрипция тілдегі дыбыстарды барынша дәл беруге тырысса, транслитерация атаудың әр әрібін екінші алфавиттегі әріппен жазып шығу деген сөз. «Кез келген аударма тәсілі сияқты транслитерацияның да өзіндік ұтымды және кемшін тұстары бар [4, 63]. Жер-су аттарын екінші тілге көшіргенде осы транслитерация көп қолданылады. Ал аударма - мүлде басқа мәселе. Жалқы есімнің өзі ешқашан екінші тілге аударылмайды, тек олардың жанындағы географиялық терминдер ғана аударылуы мүмкін: *Алакөл көлі–озеро Алаколь–lake Alakol т.б.*

Алайда, жалқы есімдердің жазылуындағы дәлсіздіктер мен қателіктердің саны біздің қиындықтарды шешуге және олардың себептерін талдауға қаншалықты саналы түрде жүгінетінімізге байланысты. Объективті қиындықтар, ең алдымен, кейбір атаулардың өзіндік ерекшелігімен байланысты болса, ал субъективті қиындықтар мамандарға байланысты қалыптасады [5, 11].

Жер-су аттарын екінші әліпбиге көшіріп жазғанда, әр тілдің ұлттық дыбыстарын дәл таңбалау қиындық келтіреді, сондықтан кейде жуық шамамен көшіруге тура келеді. Мәселен, француз қаласы *Rouen* орысша *Роуэн* деп жазылуға тиіс, бірақ орыстар айтылуына жуықтатып *Руан* деп жазады [6, 297]. Әлемдік тәжірибеде кірме сөздерді дәл беру үшін, кірме әріптерді қабылдау деген үрдіс жоқ. Ол қазаққа қана тән – «қонақжайлылық».

Біз орыс сөздерін дәл береміз деп, басы артық 13 әріпті әлі арқалап келеміз (профессор К. Мұсаев).

Жер-су аттарының транскрипциясы мен транслитерациясын жасау бір орталықтан басқарылып отырмаса, ала-құлалық пайда болып, бір атау әртүрлі жазылып кетуі мүмкін. Кеңес одағында Картография мен геодезияның бас басқармасы жұмыс істеген. Қазақстанда «Инструкция по русской передаче географических названий Казахской ССР» дейтін арнайы құжат болды [7, 11]. Осы құжаттың негізінде жаңа бір нұсқаулық жасау қажеттілігі сезіледі. Нұсқаулық немесе ереже жаңа әліпби бекігеннен кейін, соның негізінде жасалуы керек. Әйтпесе тағы да алгоритм заңдылығына қайшы келеміз.

2 Қазақ топонимдерін орыс тіліне транслитерациялау патшалық Ресейдің отарлау саясатынан бері жалғасып келді. Географ-ғалым С. Ә. Әбдрахманов Шығыс Қазақстан облысы топонимдерінің орысша бұрмаланып жазылғаны туралы арнайы мақала жазған еді [8, 48]. Онда Алтай тауының ең биік шыңы *Мұзтаудың* орыс тіліне Белуха болып аударылғаны дұрыс емес екені айтылады. Жер-су аттарын аударуға болмайды деген пікір осыдан шығады. Ғалым *Бала Құсмұрын – Бала Космурын, Мыржық–Муржик, Түйемойнақ–Туйемайнак* т.б. түрінде қате жазылып жүргенін атап көрсетеді.

Егер, біз, тағы бір шет тілге (мәселен, ағылшын тіліне) осы қате орысшаланған нұсқасын алып транслитерация жасап жіберсек, түпнұсқадан мүлде алшақтап кетеміз. Халықаралық талап бойынша, ағылшын т.б. тілдерге ұлттық тілде жазылған атаудан тікелей көшіріп жазуымыз керек. Екі ортада қандай да бір аралық тілдің қажеті жоқ.

3 Қазақ тіліндегі атаудың өзін дұрыс жазып жүрміз бе? Қазіргі әліпбимен жазғанда дұрыс сияқты кейбір атаулар транскрипция жасауды қажет етеді. *Қияжол*, шын мәнінде *Қыйажол*, *Аюлы – Айуулы*, *Сұңқарұя – Сұңқарұйа* болып дыбысталады. Ал ең жетілген әліпби деп бір дыбысқа бір әріп сәйкес келетін әліпби есептеледі дедік. Осының өзінен әліпбиді ауыстыру немесе реформалау қажеттілігі көрініп тұрған жоқ па.

4 Қазіргі тіл білімінде «сөздің өмір сүру формасы - дыбыс, ал әріп сол дыбысқа берілген шартты таңба» деген анықтама беріліп жүр [9, 20]. Дыбыстардың саны шектеулі және ұлттық сипатқа ие болып келсе, әріп – шартты таңба болғандықтан, оны шексіз ауыстыра беруге келеді. Кейбір тілші-ғалымдардың әріптер де ұлттық сипатта болуы керек деп жүргендері дұрыс емес, әріптер қолдануға ыңғайлы болуы керек. Осы орайда жаңа латын әліпбиі компьютердің пернетақтасындағы 26 әріптен аспауы тиіс деген математиктер ұсынып жүрген нұсқалардың ең ыңғайлысын тандап алу қажет деп ойлаймыз. Болашақта ақпараттық технология барлық тіршілігімізге

енетін түрі бар, сондықтан болашақ ұрпақ қиналмайтындай әліпби тандау бүгінгі буын өкілдерінің жауапты міндеті болып табылады.

Жалқы есімдер тілдің алғаш шыққан тобына жатады және қоғамда жиі қолданыста болады. Үнемі көз алдымызда, сөйлегенде тілімізде жүретін жалқы есімдерді жеке алып қарастыру – дұрыс шешім. Сондықтан латын жазуына көшуге байланысты арнайы құрылған ұлттық комиссия жұмыстарының бір саласы ономастикаға арналған. А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты жасаған жұмыс жоспарының бір тармағы да осы ономастикалық мәселелерді қамтиды:

«Ономастика саласындағы іс-шаралар 4 бағытта іске асырылмақ:

1 Қазақстан Республикасы картасындағы ағылшын тіліне аударылған, латын графикасы негізінде транслитерацияланған географиялық атауларды инвентарлау, жүйелеу. Қазақстан азаматтарының төлқұжаттары бойынша латын графикасымен рәсімделген аты-жөндер тізімін жасау, инвентарлау;

2 Ағылшынша (латын графикасы негізінде) жазылған географиялық атаулар, елді мекен атаулары, көше аттары мен кісі аттарына, қазақ жазушыларының ағылшын тіліне аударылған кейбір шығармаларындағы (көркем шығармалар) ономастикалық атауларға лингвистикалық ревизия-сараптама жүргізу;

3 Ономастика саласындағы халықаралық транслитерациялау стандарттарына салыстырмалы-салғастырмалы талдау жүргізу (өзбек, түрік, әзірбайжан, орыс, белорус, латыш, эстон, словак, поляк, румын, венгр және т.б. тілдеріндегі);

4 Түрік, өзбек, әзірбайжан тілдеріндегі ономастикалық атаулардың жазылуына қатысты ғылыми-анықтамалық деректер (географиялық карталар, анықтағыштар және т.б.) жинақтау, инвентарлау, сараптау үшін Түркияға, Өзбекстанға, Әзірбайжанға ғылыми іссапар ұйымдастыру.

Қазіргі таңда тіліміздегі ономастикалық атаулар халықаралық қолданысқа кеңінен еніп кетті, сондай-ақ, азаматтардың аты-жөндері, елді мекен, қалалардың көше атаулары мемлекеттік тілмен қатар латын графикасында жазылып келеді.

Еліміздегі ономастика саласындағы латынша транслитерациялық жүйе туралы ерекше ескере кететін жайт: қазіргі қолданыстағы жер-су атаулары мен аты-жөндерімізді транслитерациялау стандарттары, аталмыш стандарттарға сай қазақ географиялық атаулар мен кісі есімдерін тек орыс тілінен ТМД мемлекеттеріне ортақ ГОСТ-2000 жүйесі бойынша транслитерацияланып келеді. Яғни ұлттық дыбыс ерекшелігі ескерілмейді. Өйткені кері кириллицаға ретранслитерациялағанда қазақ тілінің *қ, ң, з, ө, ә* дыбыстары жоғалып кетеді де орнына орыс тіліндегі *к, н, о, а* графемалары «бой түзеп тұра қалады». Сондықтан қазақ ономастикалық атауларын, жер-

су атаулары болсын, азаматтардың аты-жөндері болсын, латын негізді қазақ жазуының тек ұлттық стандарты қабылданғанда ғана адекватты көрініс табатындығы анық, яғни төл дыбыстардың жазылуы, айтылуы сақталмақ.

БҰҰ Комиссия мүшелерінің ұстанымдары бойынша, ұлттық атауларды латын графикасымен жазудың ең құнды тұсы транскрипциялардың қайтарымды (обратимость) болуы, яғни қандай да бір атаудың кері транскрипциялағанда (кері латыншалау) ұлттық тілдегі түпнұсқа жазуының сақталуы.

Транслитерациялау ережесін жасау алдында оған қойылатын талаптар мен жалпы ұстанымдарды белгілеп алу шарт. Зерттеу нәтижесінде ономастикалық атауларды латынша графикалаудың алдын-ала мынадай ұстаным негіздері айқындалады:

- 1 Бір есімнің тек бір нұсқада транслитерациялануын қамтамасыз ету;
- 2 Тұрақты қалыптасқан транслитерациялау үлгілерін ескеру;
- 3 Қолдануға жеңіл, қарапайымдылықты қамтамасыз ету;
- 4 Үнемділікті қамтамасыз ету;
- 5 Орфографияның дифференциалдық принципін орай, мүмкіндігінше таңбаға - таңба принципін сақтау;
- 6 Респонденттермен жасалған аудиторлық тәжірибе нәтижелерімен санасу», делінген жұмыс жоспарында [10].

Алайда біз дұрыс әліпби жасап, оны заңды түрде бекітпей тұрып, бұл шараларды іске асыра алмаймыз. Күні бүгінге дейін латын әліпбиінің бірнеше нұсқасы ұсынылды, бірақ түбегейлі емес. Жеке-жеке тоқталайық:

Диграф негізді ресми түрде ұсынылған алғашқы әліпби. Ұсынған – Астана қаласындағы Ш. Шаяхметов атындағы Тілдерді дамыту институты. Қоғам бірден қарсы шықты. Қарсы шығуға себеп болған әліпби жасаушылардың өрескел қателігі еді. Олар диграфқа алынған қосалқы таңбаның дыбыстық мағынасы болмау керек деген принципті ұмытқан. Мәселен, Ә-ні *Ae* деп таңбалауға болмайды, өйткені қосалқы таңба е-нің жеке өз мағынасы сол әліпбиде тұр. Сонда *сабіз* сөзі *саебіз* болып шыға келді. Ое де, *Ue* де, *Ng* де солай қате жасалған болатын.

Біз кезінде жалқы есімдерді мысалға келтіру арқылы бұл қателіктерді сынағамыз: *Aeskerbek* (Әскербек), *Oeskemen* (Өскемен), *Uestirt* (Үстірт), *Shangqut* (Шаңқырт) т.б.

Менің ойымша, компьютердегі 26 таңбалы латын әліпбиіне көшеміз десек, диграф қолайлы, тек онда екінші (қосалқы) таңбада дыбыстық мағына болмау керек. Ал дұрыс қолдану нұсқасын профессор Б. Қалиев ұсынған болатын: ah, oh, nh, sh, ch т.б.

Апостроф негізді екінші нұсқа. Негізін А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғалымдары құрайтын Ұлттық комиссия ұсынған. Қоғам

алдымен қуана қарсы алып, біраздан кейін одан да бас тартты. Негізгі қателік апостроф таңбасының бір әріптің орнын алатынын ойламағаннан туды. Диграф шұбалаңқы болады деген ғалымдар сол шұбалаңқылықты қайта алып келгендерін өздері де білмей қалды. Атақтарынан ат үркетін ғалымдардан құралған комиссия осылайша екінші рет маскара болды.

Біз бұл нұсқаға да жалқы есімдерден мысалдар келтіріп, қарсы пікір білдірдік: Қазақстан топожүйесінің ішінен 1446 атау іріктеліп алынып, апостроф негізді жаңа латын әліпбиімен жазылды. Әліпбидің ерекшеліктерін нақтырақ анықтау үшін, түбір (*Josa*–*Жоса*, *Tug’yl*–*Тұғыл*, *S’et*–*Шет*, *S’o’l*–*Шөл*) және біріккен (*Bau’yrko’l*–*Бауырқол*, *Kerbulaq*–*Кербұлақ*, *Qaraqura*–*Қаражыра*, *To’sag’as’*–*Төсағаш*) топонимдер қамтылды. Барлық 1446 топонимнің апострофсыз жазылғаны – 476, апострофпен жазылғаны – 970 болды. Апострофпен жазылғаны 67,1 пайызын құрайды.

Апострофпен жазылған 970 топонимнің 569-ы бір апострофпен, 289-ы екі апострофпен, 104-і үш апострофпен және 8-і төрт апострофпен таңбалаған. Оларды салыстыра кетсек: *Qoso’zen*–*Қосөзен* (1), *Qosqarag’ai’*–*Қосқарағай* (2), *Ju’zag’as’* – *Жүзағаш* (3) *Jan’g’yzs’ag’yl*–*Жаңғызшағыл* (4). Алынған мысалдардан көріп отырғанымыздай, апострофтың көбейгені атауды жазу мен оқуды қиындатады екен. *Jan’g’yzs’ag’yl* (*Жаңғызшағыл*) атауын елді мекенге бергенде немесе картаға түсіргенде шұбалаңқы тартатыны байқалады. Бұдан шығатын қорытынды, егер апостроф негізді әліпбиді біржолата таңдап алып жатқан жағдайда, онда апостроф белгілерін мейлінше қысқарту керек.

Жаңа әліпбидегі 32 әріптің 9-ы апострофпен жазылады. Олардың ішінен тілімізде жоқ дуысты [и] мен [ч] әріптерін алып тастау керек еді. Бұлардан тыс ф, в, х, h әріптеріне де орын берудің қажеті жоқ болатын. Қазақтың тілінде қазір 28 дыбыс бар, оның 9-ы дауысты, 19-ы дауыссыз. Сол 28 дыбысқа лайықты таңба тауып берсек жеткілікті. Сонда ғана әліпби ықшам, ыңғайлы болмақ. Кірме сөздерді дәл береміз деп жат дыбыстарды, әріптерді қабылдай берсек, біздің әліпби 42-ден де асып, рекордтар кітабына еніп кетуіміз мүмкін.

Акут негізді үшінші нұсқа. Оны да негізін А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғалымдары құрайтын Ұлттық комиссия ұсынған. Басында қоғам бұл әліпбиге жақсы қарады: апостроф сияқты бір бос орынды алмайды екен, ықшам екен т.б. Алайда маман емес адамның өзі бірден байқайтын кемшіліктер бұл жаңа нұсқада да бар. Біріншіден, акут таңбасы компьютердің пернетақтасында жоқ, сондықтан жаңа бағдарлама арқылы ол таңбаны енгізу керек. Әліпбиді ауыстырудағы бір мақсат қосымша таңба енгізілмесе деген ұстанымға қайшы келдік. Акуты бар әр әріпті енгізуге тура келеді, кириллицадағы сияқты. Бұл – шегініс. Екіншіден, диграф нұсқасындағы қателікті айна қатесіз қайталадық: қосалқы таңбаға тағы

дыбыстық мағына берілді. Сонда *асхана* сөзін *ashana* деп жазып, *ашана* деп оқитын боламыз ба? Үшіншіден, соңғы нұсқада *i* мен *и, й*-лердің бас әріптері бірдей таңбаланған. Сонда *ит* деп жазып *im* деп оқимыз ба? Төртіншіден, әліпби ауыстырудың ең негізгі мақсаты кірме дыбыстар мен әріптерден арылу десек, жаңа нұсқада *ф, в, и, ч, х, һ* кірме әріптері неге тұр? Бұл әріптер таңбалайтын дыбыстар қазақ тілінде жоқ. Қазақ тілінде 28 дыбыс бар, оның 9-ы дауысты, 19-ы дауыссыз. Осы 28 дыбысқы таңба тауып берсек, барлық лексикамызды, кірме сөздерімен қоса, қолдануға жетеді. Бесіншіден, қазақ (түркі) фонетикасында үндестік заңына сәйкес ежелден дауыстылар жуан-жіңішке жұп құрайды: *а-ә, о-ө, ы-і, ұ-ү, е. А.* Байтұрсынұлы оларды бір дыбыстың жуан-жіңішке нұсқасы, сондықтан 5 дауысты бар деп есептеген. [Е] дыбысының жалғыз қалған себебі Х ғасырда араб тілінен енген [э] дыбысының әсері екені белгілі. Жаңа латын әліпбиінде осы қалыптасқан дәстүрді бұзып *ы-і* дыбыстарына басқа-басқа әріптер тағайындалған: *і-і, ы-у.* Бұл әліпбиді меңгеруге қиындық тудырады. Қалыптасқан жұпты бұзуға болмайды.

М.: *Áyezov, Óskemen, Shymkent, Úkek.*

Соңғы уақыттарда ұсынылып, әлеуметтік желілерде қызу талқылаудан өтіп жатқан умлаутты әліпби жобаларына келер болсақ, әрқайсысының өзіндік ұтымды және қолайсыз тұстары бар екені көпшілікке аян. Әрине бұл жобалардың ұтымды тұстары ретінде қазақ тілінің барлық дыбыстарының қамтылуы, әрбір дыбысқа жеке таңбаны беру қағидатын сақтауға деген талпыныс, әліпби таңбаларының халықаралық UNICODE жүйесіне сәйкес келуін атауға болады. Дегенмен *и, й* және *у* дыбыстарының таңбалануы туралы бүгінгі қоғамда кереғар пікірлердің орын алуы фонетика саласы мамандарының өзара біржақты шешімін талап етіп отырғаны хақ.

Әліпбиді таңдап алу бар да, орфографияның фонетикалық ұстанымын аламыз ба, морфологиялық ұстанымын аламыз ба деген таңдау тағы бар. «Айтылу бойынша жазамыз ба, әлде сөздің түбір қалпын сақтап жазамыз ба?» деген таңдау әліпби таңдаудан да маңызды нәрсе. Осындай қордаланған мәселелерді қордаландыра бермей шешетін уақыт жетті деп ойлаймыз. Алайда қаншама жат жазуларды амал жоқ меңгеріп, құнды жәдігерлер қалдырып кеткен данышпан түркі халықтарының бірі болып саналатын қазақтар да келесі бір әліпбиді тез икемге келтіретініне күмән жоқ.

Қорытынды

Қорыта келгенде, жер-су аттарын, алдымен, қазақша дұрыс жазу үшін, бұрын қате жазылғандарын өзгерту үшін, мемлекеттік тілдегі топонимдерді шет тілдерге транслитерациялау үшін, әліпби мәселесін шешіп алуымыз керек. Қандай әліпбиге көшсек те, ол әліпби тіліміздегі бір дыбысқа, шама келгенше, бір ғана әріп сәйкес келетіндей болып жасалуы керек. Сонда ол

жазуды қолдану да, үйрену де жеңіл болады. Екіншіден, мүмкіндігінше, барлық түркі халықтары, шетелдегі қазақ диаспорасы бір ғана әліпби қолданса, мәдени, ғылыми, әдеби аралас-құраластығымызға еш кедергі болмас еді. Түркі халықтарының біртұтас болып бірігу үдерісін жылдамдата түсер еді. Әліпби мен жазуымызды реттеп алғаннан кейін, жер-су аттарының жазылуын қалыпқа түсіру қиын шаруа емес. Әліпби дұрыс жасалса, қазақ топожүйесі де қатесіз жазылып, географиялық және саяси карталарға, елді мекен, көшелерге дұрыс жазылып, бір ізге түсер еді.

Пайдаланған деректер тізімі

- 1 Ермолович, Д. И. Имена собственные на стыке языков и культур. – М. : Р. Валент, 2001. – 200 с.
- 2 Шум, О. В. [Электронды ресурс]. – <https://core.ac.uk>
- 3 Матусевич М. И. Введение в общую фонетику. – М., 1941.
- 4 Казакова, Т. А. Практические основы перевода. English Russian. – СПб. : Союз, 2001. – 320 с.
- 5 Коренькова, Н. Н. [Электронды ресурс]. – <https://elib.bsu.by/bitstream>
- 6 Зиндер, Л. Р. Общая фонетика. - М., 1979.
- 7 Топонимия Республики Қазақстан. – Алматы : КазгосИНТИ, 2001. – 426 с.
- 8 Абдрахманов, С. А. Искаженные эндонимные названия географических объектов Восточного Казахстана // «Өңірлердегі ономастика мәселелері : көше атаулары жазылған тақтайшаларды біріздендіру» республикалық дөңгелек үстелі материалдарының жинағы. Астана, 2012. - 84 б.
- 9 Мырзабеков, С. Қазақ тілінің дыбыс жүйесі. – Алматы : Сөздік-Словарь, 1999. – 200 б.
- 10 Рысберген, Қ. Қ. Латын әліпбиіне көшуге қатысты ономастика саласындағы іс-шаралар жоспары. – Алматы : А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2017.

References

- 1 Yermolovich, D. I. Imena sobstvennyye na styke iazykov i kúltúr [Proper names at the junction of languages and cultures.] – Moscow: R. Valent, 2001. – 200 p.
- 2 Shum, O. V. [Electronic resource]. – <https://core.ac.uk>
- 3 Matyshevich, M. I. Vvedenie v obshúyú fonetúkú [Introduction to general phonetics] – Moscow: 1941.
- 4 Kazakova, T. A. Prakticheskie osnovy perevoda [Practical translation basics] English Russian. - Spb.: Soyuz, 2001. - 320 p.
- 5 Korenkova, N. N. [electronic resource]. – <https://elibbsu.by/bitstream>.

6 **Zinder, L. R.** Obshaya fonetika [General phonetics], – Moscow, 1979.

7 Toponimia Respublikı Qazaqstan [Toponymy of the Republic of Kazakhstan]. – Almaty : Kazgosinti, 2001. – 426 p.

8 **Abdrahmanov, S. A.** Iskajennye endonimnye nazvaniya geograficheskikh obektov Vostochnogo Kazahstana. [Distorted endonymous names of geographic objects of East Kazakhstan. In «Ónirlerdegi onomastika máseleleri: kóshe ataylary jazylǵan taqtaishalardy birizdendirý» respýblikalyq dóńgelek ústeli materialdarynyń jınaǵy Collection of materials of the republican round table «Problems of onomastics in the regions : unification of signs with street names»]. – Astana, 2012. – 84 p.

9 **Myrzabekov, S.** Qazaq tiliniń dybys júesi [Sound system of Kazakh language]. – Almaty : «Vocabulary», 1999. – 200 p.

10 **Rysbergen, K. K.** Latyn álipbıne kóshýge qatysty onomastika salasynndaǵy is-sharalar jospary [Action plan for the transition to the Latin alphabet in the field of onomastics]. – Almaty : Institute of Linguistics named after A. Baitursynly, 2017.

Материал 07.12.21 баспаға түсті.

*Б. Н. Бияров¹, А. М. Картаева², А. А. Алимхан³, Ж. К. Кайырбаева⁴

^{1,2,3,4}Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова,

Республика Казахстан, г. Усть-Каменогорск

Материал поступил в редакцию 07.12.21.

КЛЮЧЕВЫЕ ПРИНЦИПЫ, КОТОРЫЕ НЕОБХОДИМО УЧИТЫВАТЬ ПРИ НАПИСАНИИ ТОПОНИМОВ НА ЛАТИНСКОЙ ГРАФИКЕ

В статье проанализированы орфографические аспекты проблемы перевода казахской письменности на латинскую графику. Рассмотрены основные принципы написания (транслитерации) казахских топонимов на латинице. Сначала приводятся предложенные подходы и выводы, связанные с переводом казахской письменности на другую графику: древнетюркская письменность, арабская письменность (төте жазу), латинская письменность и реформированный алфавит на кириллице. Среди них был выбран путь перехода на латинскую графику. В статье представлен всесторонний обзор вариантов латинского алфавита, предложенных ранее: варианты диграфа, апосторфа, акута, умлаута. В основной части указываются эффективные стороны и недостатки написания топонимов на латинской графике. В заключении делается вывод, что следуя алгоритму необходимо составить классический

алфавит, соответствующий нашему языку, опираясь на который следует транслитерировать топонимические названия.

Статья опубликована в рамках грантового проекта (ИРН – АР08957132), финансируемого Комитетом науки Министерства образования и науки Республики Казахстан.

Ключевые слова: топоним, графика, алфавит, латинская графика, кириллица, диграф, апостроф, акут, умлаут, арабская письменность, транслитерация, транскрипция.

*B. N. Biyarov¹, A. M. Kartayeva², A. A. Alimkhan³, Z. K. Kairbaeva⁴

^{1,2,3,4}East Kazakhstan University named after S. Amanzholov,

Republic of Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk.

Material received on 07.12.21.

KEY PRINCIPLES TO CONSIDER WHEN WRITING PLACE NAMES IN LATIN SCRIPT

The article analyzes the orthography aspects of the problem of translating Kazakh writing into Latin graphics. The basic principles of writing (transliteration) of Kazakh toponyms in the Latin alphabet are considered. First, the proposed approaches and conclusions related to the translation of the Kazakh writing into another graphic are presented: ancient Turkic writing, Arabic writing (tute zhazu), Latin writing and a reformed Cyrillic alphabet. Among them, the path of transition to the Latin graphics was chosen. The article provides a comprehensive overview of the options of the Latin alphabet proposed earlier: variants of the digraph, apostroph, acute, umlaut. The main body indicates the effective sides and disadvantages of writing toponyms in the Latin graphics. In conclusion, it is shown that following the algorithm is necessary to compose a classical alphabet corresponding to our language, based on which toponymic names should be translated.

The article was published in the framework of the grant project funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (IRN- AP08957132)

Keywords: toponym, graphics, alphabet, Latin graphics, Cyrillic, digraph, apostrophe, acute, umlaut, Arabic writing, transliteration, transcription.

<https://doi.org/10.48081/LUQR2928>

А. Б. Кабанова¹, *С. М. Тажибаева²

^{1,2}Қарағандинский технический университет,
Республика Казахстан, г. Караганда

ОПРЕДЕЛЕНИЕ МОТИВИРОВАННОСТИ И ПРОИЗВОДНОСТИ РОДСТВЕННЫХ СЛОВ

В данной статье отмечается, что в настоящее время существуют различные классификации мотивированности слов в зависимости от аспекта анализа языкового материала.

Раскрывается сущность и соотношение понятий «мотивированность» и «производность», приводятся рекомендации по квалификации отношений между однокорневыми словами в качестве мотивированных и производных, по определению видов мотивированности и производности, а также классификации дериватов на основе различных дифференцирующих признаков.

Говорится, что производное слово носит двусторонний, формально-семантический характер. Авторы считают, что для указания на обусловленность структуры и семантики деривата производящей базой в современной дериватологии используются соотносительные понятия: словообразовательная мотивированность (мотивация) и словообразовательная производность.

Отмечается, что второе понятие шире первого: анализируя дериват с точки зрения семантики, целесообразнее говорить о его мотивированности (план содержания), с формально-семантической точки зрения – о его производности (план выражения и содержания одновременно).

В статье показан лингвокогнитивный механизм формирования семантики произведения, основанный на фоновом знании родного языка об окружающей среде, видах мотивации производных слов.

Описываются степень и характер участия лексического значения мотивирующих слов разных частей речи в формировании семантики производного.

Ключевые слова и словосочетания: словообразование, мотивированное слово, производное слово, структурно-словообразовательные связи, семантико-словообразовательные отношения, родственные слова.

Введение

Проблема развития грамматической компетенции обучающихся занимает одно из ведущих мест в работе по формированию знаний о словообразовании с учетом важной роли грамматики в обучении родному языку в коммуникативном направлении. Приобретенные навыки использования грамматики родного языка способствуют более точной передаче своих мыслей, их общему развитию. Данная проблема представляет интерес и сегодня, так как знания о словообразовании помогают реализовать точное и образное выражение мысли, стилистическую дифференциацию текстов.

Материалы и методы

Материалом для исследования послужили производные слова, извлеченные из словаря русского языка С. И. Ожегова.

Цель данного исследования заключается в построении системы работы со словообразовательными моделями, способствующими формированию умений ориентироваться в структуре слова; правильно определять значение минимальных единиц слова; использовать полученную информацию для решения орфографических задач.

Нами использовались следующие методы: теоретический анализ литературы по теме исследования, наблюдение, педагогический эксперимент (констатирующий и обучающий), качественный и количественный анализ полученных результатов.

Результаты и обсуждение

При изучении русского словообразования наиболее трудным для студентов национальных (казахских) отделений является установление отношений мотивированности и производности между однокоренными словами.

В казахской школе обучение русскому словопроизводству ограничивается определением «родства» (по корню) сравнительно небольших групп слов и употреблением отдельных словообразовательных морфем – суффиксов -ик, -к(а), -ник, -тель, -щик (-чик) и некоторых других и приставок вы-, на-, при-, про-, у- и некоторых других. Вследствие этого усвоение материала раздела «Словообразование» (теоретически достаточно сложного) в казахских группах сопряжено с большими трудностями.

Наиболее эффективную помощь в обучении особенностям русского словопроизводства может оказать регулярное обращение к семантическим и структурно-словообразовательным связям производных слов, которые, по данным А. Н. Тихонова, составляют около 90 % всей русской лексики [1, 8]. Больше того, структурно-словообразовательные связи родственных слов не усваиваются без обращения к их значению и смысловым

связям с однокоренными словами, так как «...значение «приводит в движение» весь механизм словообразования, «контролирует» его работу, определяет особенности его функционирования, лежит в основе всех словообразовательных процессов [2, 7].

Усвоению смысловых и словообразовательных связей слов в национальной аудитории значительно способствует использование материала толкового словаря.

«Специфика производных слов в семантическом отношении состоит в том, что в них более ярко, более отчетливо, чем в словах непроизводных, обнаруживается системный характер лексики», – говорит Е. А. Земская. Семантико-словообразовательной системности русской лексики уделяется основное внимание на практических занятиях [3, 111].

С самого начала изучения раздела «Словообразование» со студентами ведется подготовительная работа к изучению тем «Морфологические и неморфологические способы словообразования», «Понятие о производящем слове и производящей основе», «Понятие о словообразовательной модели». Каждому студенту предлагаются группа производных существительных и родственных им слов разных частей речи. В качестве исходных берутся агентивные имена, потому что они шире других лексических групп представлены в школьном материале по словообразованию и больше «понятны» студентам. Студентам дается задание: выписать на отдельные карточки (по одной карточке на каждое слово) из толкового словаря словарные статьи к данным агентивным именам и родственным им словам (словарные статьи выписываются полностью: с указанием грамматических характеристик слов, стилистических помет, примеров употребления слов и т.д.). Таким образом, каждый студент составляет картотеку из 40–50 слов, которые группируются по заданным агентивным именам [4].

На практических занятиях совместно с преподавателем и под его руководством студенты проводят анализ некоторых групп слов по описанию их значений в толковом словаре. При этом выполняется следующие задания.

При работе в аудитории необходим подробный комментарий ко всем особенностям семантико-словообразовательных отношений в каждом гнезде, так как проведенный анализ будет использован студентами как образец в процессе самостоятельного анализа материала, полученного ими на работе с толковым словарем.

На занятиях могут быть разобраны например, следующие группы слов:

1-я группа: бетонщик, бетон, бетонировать, бетонирование, бетонировка, бетонный, забетонировать.

2-я группа: воспитанник, воспитанница, воспитатель, воспитательница, воспитание, воспитанность, воспитанный, воспитательный, воспитать, воспитывать.

3-я группа: гонец, гонитель, гонительница, гонщик, гнать, гнаться, гонение, гонка, гоночный, гончая, гоньба, гонять, гоняться [4].

При рассмотрении данных групп слов достаточно отчетливо обнаруживаются различия в семантических и структурных связях однокоренных слов (по описанию их значений). В результате анализа родственные слова в каждой группе располагаются по следующему ряду: (т.е. мотивационным рядом, условно – МР) и структурно-словообразовательным (условно – СР). В МР, построенных на смысловых связях родственных слов, получивших выражение в толковании их значений, представлена словообразовательная мотивированность значения производных. В СР, построенных на основании структуры родственных слов, их морфемного строения, получает выражение процесс формального образования производных соответствующими деривационными средствами. Причем при сопоставлении МР и СР проявляется совмещение или расхождение мотивационных и формально-словообразовательных связей однокоренных слов.

В процессе анализа толкования значений преподаватель выделяет слова, родственные объясняемые или лексически близкие им, из общего семантического пласта, для установления семантико-словообразовательных связей однокоренных слов. В приведенных группах слова располагаются в следующей смысловой последовательности (в связи с экономией места словарные статьи даются в сокращенном виде – только с описанием значений слов):

1-я группа: **Бетон**. «Строительный материал из смеси цемента с водой, песком и щебнем, твердеющей после укладки. // прил. **бетонный**». - - - **Бетонщик**. – «Рабочий, специалист по бетонным работам»; **Бетон** - - - **Бетонировать**, несов. «Заливать **бетоном** // сов. **забетонировать** // сущ. **бетонирование** и **бетонировка**». - - - **Забетонировать**. «см. **бетонировать**».

То есть в данном гнезде выстраиваются МР (по мотивационным, семантико-словообразовательным связям слов) :

1) *бетон – бетонный – бетонщик*;

2) *бетон – бетонировать – забетонировать*

3) *бетон – бетонировать – бетонирование, бетонировка*.

Из мотивационных рядов этого гнезда видно, что исходным словом для всех родственных является *бетон*, т. е. непроизводное, так как значение его немотивированное. Из первого МР очевидно, что *бетонщик* не образовано от *бетонный* (по его морфемному составу), но в значение агентивного

имени включается семантика родственного прилагательного бетонный. Если же обратиться к структуре однокоренных слов, то выстраиваются следующие словообразовательные ряды (СР): 1) *бетон – бетон/щик*, 2) *бетон – бетон/н/ный*, 3) *бетон – бетон/ирова/ть*, 4) *бетонировать – бетонирова/ни/е, бетониров/к/а*. Как видно МР и СР у слов бетон, бетонщик, бетонный расходятся, а у остальных родственных совпадают. Последующий комментарий должен освещать деривационные средства в данном гнезде, производящую часть речи, морфемный состав слов и т. д. И наконец, вывод о том, как связаны между собой эти родственные слова в семантическом и структурном планах.

2-я группа: **Воспитать**, сов. «1. Вырастить, дав образование, обучив правилам поведения. 2. Путем сематического воздействия, влияния сформировать чей-н. характер. 3. Привить, внушить что-н. кому-н. // несов. **воспитывать**. // сущ. **воспитание**; прил. **воспитательный**» - - -

Воспитатель. «Тот, кто воспитывает или воспитал кого-н. // ж. **воспитательница**; **Воспитать** - - - **Воспитанник**. «Тот, кто **воспитан**, выучен кем-чем-н. или обучается где-н. // ж. **воспитанница**». **Воспитать** - - - **Воспитание**. «1. см **воспитать**. 2. Навыки поведения, привитые школой, семьей, средой и проявляющиеся в общественной жизни». - - - **Воспитанный** «Отличающийся хорошим **воспитанием**, умеющий хорошо себя вести. // сущ. **воспитанность**».

Исходным словом для данного гнезда является глагол *воспитать*. Из приведенных толкований следует, что словообразовательное значение агентивных слов *воспитатель (-ница)* мотивировано видовой парой глагола *воспитать/воспитывать*, т.е. семантика обеих видовых форм входит в состав значения производных. Следовательно, *воспитатель (-ница)* – и тот, кто *воспитал* (сов. вид), и тот кто *воспитывает* (несов. вид.). Согласно толкованию, значение агентивных *воспитанник (-ица)* мотивировано кратким причастием *воспитан* от глагола воспитать, который в свою очередь мотивирует семантику отвлеченного сущ. *воспитание*. Прилагательное же *воспитанный* мотивировано существительным воспитание. По смысловым и структурным связям *воспитательный* соотносится с *воспитать*, а не с *воспитатель*, что подтверждает наличие в русском языке суф. -тельн-. Анализ толкований показывает, что родственные слова в этом гнезде по мотивационным, семантическим связям между ними располагаются в следующие МР: 1) *воспитать/воспитывать – воспитатель(-ница)*; 2) *воспитать – воспитанный (полн. прич.) – воспитан (кр. прич.) – воспитанник (-ца)*; 3) *воспитать – воспитание – воспитанный (прил.) – воспитанность*; 4) *воспитать – воспитательный*.

Структурные связи этих слов не совпадают со смысловыми. По структурно-словообразовательным отношениям, по морфемному составу слова выстраиваются в следующие СР: 1) *воспит/а/ть – воспит/а/тель – воспитатель/ниц/а*; 2) *воспитать – воспита/тельн/ый*; 3) *воспит/а/ть – воспит/ыва/ть*; 4) *воспитать – воспита/нн/ый (прич.) – воспитанн/ик – воспитанн/иц/а*; 5) *воспитать – воспитанный(прич.) – воспитанный (прил.) – воспитанн/ость*; 6) *воспитать – воспита/ни/е*. Как видно, наряду с суффиксальным способом образования в гнезде представлен морфолого-синтаксический способ – переход причастия в прилагательное (5СР). В 3-м СР суффиксы -а-, -ыва- выражают только видовые различия, а в остальных СР суффиксы выражают лексико-грамматическое, т.е. словообразовательное значение.

3-я группа: Гонение. «Преследование с целью притеснения, угнетения, запрещения чего-н.» - - - Гонитель. «Притеснитель, преследователь. // ж гонительница.»; Гонение - - - Гнать, несов. «1. Заставлять двигаться в каком-н. направлении. 2. Грубо удалять откуда-н., принуждать удалиться. 3. Понуждать к быстрому бегу, движению. 4. Притеснять, подвергать гонениям (высок. устар.)»; Гнать - - - Гонять, несов. «1. То же, что гнать (в 1. 2 знач.), но обозначает действие, совершающееся в разное время, в разных направлениях. 2. Много раз посылать с поручениями» Гнать. «3. Понуждать к быстрому бегу, движению.» - - - Гонка. «1. Быстрое движение, езда. 2. Чрезмерная торопливость в каком-н. деле, спешка. 3. мн. Состязание в скорости езды. // прил. гоночный.» - - - Гонщик. «Участник спортивных гонок»; Гнать - - - Гоньба. «Быстрая езда.»; Гнаться несов. «1. Преследовать с целью настигнуть. 2. Добиваться чего-н.» - - - Гоняться. несов. «То же, что гнаться (но обозначает действие, совершающееся в разное время, в разных направлениях)»; Гонец «В старину: человек, посланный куда-н. со срочным известием.»; Гончая. «Охотничья собака особой породы.»

Согласно толкованию лексических значений, слова данной группы располагаются по МР: 1) *гонение – гонитель (-ница)*; 2) *гонение – гнать* (в 4 знач.); 3) *гнать* (в 1,2 знач.) – *гонять* (в 1 знач.); 4) *гнаться – гоняться*; 5) *гнать* (в 3 знач.) – *гонка* (в 1, 3 знач.) – *гонщик*; 6) *гонка* (в 3 знач.) – *гоночный*; 7) *гнать* (в 3 знач.) – *гоньба*; 8) *гонец*; 9) *гончая*.

Как следует из описания значений, словообразовательные связи между частью слов этой группы значительно ослаблены, хотя слова еще воспринимаются родственными. Семантический разрыв проявляется между словами *гонение, гонитель (-ница)*, с одной стороны, и *гнать* – с другой, так как, во-первых, указанные существительные не соотносятся с 1, 2, 3 значениями глагола и, во-вторых, к 4 знач. слово *гнать* наглядно показывает лексический отрыв от него слов *гонение, гонитель*. То есть налицо возникновение связанного корня *гонь-* в именах *гонение, гонитель*,

что подтверждается также отсутствием смысловых связей между ними и другими, формально с ними родственными словами *гонка (гонки), гоночный, гонщик, гоньба*. В свою очередь, семантическая связь слов *гонка (гонки), гоночный, гоньба* с глаголом *гнать* сохраняется только по третьему значению последнего. То есть родственные отношения между этими словами проявляются в употреблении в их толковании семантически общих для них слов *быстрый, движение, езда, скорость*. Мотивационная же обусловленность агентивного гонщик словами *состязание, спортивные гонки* включает его в указанный ряд родственных слов. Полный смысловой отрыв от рассматриваемой группы обнаруживается у слов *говец, гончая*. И пожалуй, правомерен вывод об опрошении их основы и исключении их из анализируемого гнезда. Поэтому следует вывод о лексикализации значений бывших производных *говец, гончая*. Таким образом, в анализируемой третьей группе слов проявляются различия девривации в диахроническом и синхроническом плане.

Исходя из лексико-семантических связей и структурных особенностей, слова третьей группы можно расположить по СР: 1) *гн/а/ть – гон/я/ть*; 2) *гон/ени/е – гон/итель/ – гон/итель/ниц/а*; 3) *гнать – гон/ять – гон/к/а – гон/оч/н/ый*; 4) *гон/к/а (гонки) – гон/щик*; 5) Слова *говец, гончая* в современном русском языке имеют непроизводную основу. Как представляется из приведенного семантико-словообразовательного анализа, трудно согласиться со структурными связями рассматриваемых слов, предложенными А. Н. Тихоновым [5, 97].

Выводы

Подобный комплексный подход к анализу получивших выражение в толковом словаре смысловых и структурных связей родственных слов позволяет наглядно показать студентам системность русской лексики. Студенты учатся осмысленно определять между родственными словами отношения смысловой мотивированности и формальной производности. Работа с гнездами родственных слов способствует обогащению словарного запаса студентов, повышает их речевую культуру. Использование материала толкового словаря при обучении студентов-казахов русскому словообразованию создает широкие возможности для активизации учебно-исследовательской и научно-исследовательской работы студентов.

Список использованных источников

- 1 Тихонов, А. Н. Гнездовой толковый словарь русского языка. – В кн.: Актуальные проблемы русского словообразования. – Ташкент, 1978.
- 2 Тихонов, А. Н. Проблемы составления гнездовой словообразовательного словаря современного русского языка : Курс лекций. – Самарканд, 1971.
- 3 Земская, Е. А. Производные слова в толковых словарях русского языка. – В кн.: Современная русская лексикография. 1976. – Л. : Наука, 1977.
- 4 Ожегов, С. И. Словарь русского языка. Издание 16-е, исправленное / Под ред. Н.Ю. Шведовой. – М. : Русский язык, 1984.
- 5 Тихонов, А. Н. Школьный словообразовательный словарь русского языка. – М. : Просвещение, 1978.
- 6 Казахско-русский и русско-казахский терминологические словари в 30 томах. – Астана, 2015.
- 7 Вишняков, С. А. Русский язык как иностранный : учебник / С. А. Вишняков. – М. : Флинта : Наука, 2008. – 240 с.
- 8 Корнейчук, Ю. В., Корнейчук, Г. Г. Лексикологические процессы в терминологии [Текст] // Филология и лингвистика в современном обществе : материалы III Междунар. науч. конф. (г. Москва, ноябрь 2014 г.). – М. : Буки-Веди, 2014. – С. 70–73. – [Электронный ресурс] – URL <https://moluch.ru/conf/phil/archive/136/6478/> (дата обращения: 13.10.2021).
- 9 Современные термины // [Электронный ресурс] режим доступа: <http://www.oshibok-net.ru/for-journalists/beginners/sovr-termin/>
- 10 Горбачевич, К. С. Нормы современного русского литературного языка. – М., 2008.

References

- 1 Tikhonov, A. N. Orys tiliniń túsindirme sózdigi. [Gnezdovoy explanatory dictionary of the Russian language]. - In Actual problems of Russian word formation. – Tashkent, 1978.
- 2 Tikhonov, A. N. Qazirgi orys tiliniń uia salatyn sózjasam sózdigin qurastırý máseleleri: dárister kırsy. [Problems of compiling a nest word-formation dictionary of the modern Russian language: A course of lectures]. – Samarkand, 1971.
- 3 Zemskaya, E. A. Orys tiliniń túsindirme sózdkterindegi týyndy sózder. [Derived words in explanatory dictionaries of the Russian language]. - In: Modern Russian Lexicography, 1976. – L. : Nauka, 1977.
- 4 Ozhegov S. I. Orys tiliniń sózdigi. 16-shy basylım, túzetilgen. [Dictionary of the Russian language. 16th edition, revised / Edited by N. Y. Shvedova. – Moscow : Russian language, 1984.
- 5 Tikhonov, A. N. Orys tiliniń mektep sózjasam sózdigi. [School word-formation dictionary of the Russian language]. – Moscow : Enlightenment, 1978.

6 Qazaq-orys jáne orys-qazaq terminologialyq sózdikteri 30 tomduq. [Kazakh Russian and Russian-Kazakh terminological dictionaries in 30 volumes]. – Astana, 2015.

7 Vishnyakov, S. A. Orys tili shet tili retinde: oqúlyq. Russian as a foreign language: textbook / S. A. Vishnyakov. – Moscow : Flint : Nauka, 2008. – 240 p.

8 Korneychuk, Yu. V., Korneychuk, G. G. Terminologiadágy leksikologialyq prosester. [Lexicological processes in terminology] [Text]. In Philology and linguistics in modern society : Materials of the III International Scientific Conference (Moscow, November 2014). – Moscow : Buki-Vedi, 2014. – P. 70–73. – [Electronic resource] – URL <https://moluch.ru/conf/phil/archive/136/6478/> (accessed: 13.10.2021).

9 Modern terms // Qazirgi terminder [Electronic resource] – Access mode : <http://www.oшибok-net.ru/for-journalists/beginners/sovr-termin/>

10 Gorbachevich, K. S. Qazirgi orys ádebi tiliniń normalary. [Norms of modern Russian literary language]. – Moscow, – 2008.

Материал поступил в редакцию 07.12.21.

А. Б. Кabanова¹, *С. М. Тажобаева²

^{1,2}Қарағанды техникалық университеті,

Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.

Материал 07.12.21 баспаға түсті.

ТҮБІРЛЕС СӨЗДЕРДІҢ УӘЖДЕМЕСІ МЕН ӨНІМДІЛІГІН АНЫҚТАУ

Бұл мақалада қазіргі уақытта тілдік материалды талдау аспектісіне байланысты сөздердің мотивациясының әртүрлі жіктелімдері бар екендігі айтылған. «Мотивация» және «өнімділік» ұғымдарының мәні мен арақатынасы ашылады, бір түбірлі сөздер арасындағы қатынастарды мотивацияланған және туынды ретінде саралау, мотивация мен өнімділік түрлерін анықтау, сонымен қатар әр түрлі саралау белгілері негізінде туынды құралдарды жіктеу бойынша ұсыныстар беріледі. Туынды сөз екі жақты, формальды-семантикалық сипатта болады делінген. Авторлар туынды құрылымның және семантиканың шарттылығын көрсету үшін қазіргі туынды ғылымда салыстырмалы ұғымдар қолданылады деп санайды: сөзжасамдық мотивация (мотивация) және сөзжасамдық өнімділік. Екінші тұжырымдама біріншіден гөрі кеңірек екендігі атап өтілді: туынды семантика тұрғысынан талдай отырып, оның мотивациясы (мазмұн жоспары) туралы, формальды-семантикалық тұрғыдан оның өнімділігі (бір уақытта өрнек пен мазмұн жоспары) туралы айту орынды. Мақалада

ана тілін қоршаған орта туралы фондық білімге негізделген шығарманың семантикасын қалыптастырудың лингвокогнитивті механизмі, туынды сөздерді ынталандыру түрлері көрсетілген. Туынды семантиканы қалыптастыруда сөйлеудің әртүрлі бөліктеріндегі мотивациялық сөздердің лексикалық мағынасының қатысу дәрежесі мен сипаты сипатталған.

Кілтті сөздер: сөзжасам, дәлелді сөз, туынды сөз, құрылымдық-сөзжасамдық байланыстар, семантикалық-сөзжасамдық қатынастар, байланысты сөздер.

А. В. Kabanova¹, *С. М. Tazhibaeva²

^{1,2}Karaganda Technical University,

Republic of Kazakhstan, Karaganda.

Material received on 07.12.21.

DETERMINATION OF MOTIVATION AND DERIVATION OF RELATED WORDS

This article notes that currently there are different classifications of the motivation of words depending on the aspect of the analysis of language material. The essence and correlation of the concepts of «motivation» and «derivation» are revealed, recommendations are given on the qualification of relations between single-root words as motivated and derived, on the definition of types of motivation and derivation, as well as the classification of derivatives based on various differentiating features. It is said that the derived word has a two-sided, formal-semantic character.

The authors believe that correlative concepts are used in modern derivatology to indicate the conditionality of the structure and semantics of the derivative by the generating base: word-formation motivation (motivation) and word-formation derivation. It is noted that the second concept is broader than the first: analyzing the derivative from the point of view of semantics, it is more expedient to talk about its motivation (plan of content), from a formal semantic point of view – about its derivation (plan of expression and content at the same time).

The article shows the linguocognitive mechanism of the formation of the semantics of the work, based on the background knowledge of the native language about the environment, the types of motivation of derived words.

The degree and nature of the participation of the lexical meaning of motivating words of different parts of speech in the formation of the semantics of the derivative are described.

Keywords: word formation, motivated word, derived word, structural-word-formation relations, semantic-word-formation relations, related words.

<https://doi.org/10.48081/RABJ1921>

***А. М. Картаева¹, Ж. К. Кайырбаева², А. А. Алимхан³,
Б. Н. Бияров⁴**

^{1,2,3,4}Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Қазақстан Республикасы, Өскемен қ.

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫНЫҢ ЛИНГВОЕЛТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

Мақалада қазақ тілінің адам мен қоғам байланысуынан туған жаңа салаларының бірі лингвоелтанымдық лексиканың теориялық-әдістемелік негізі З. Н. Никитенко, Е. М. Верецагин, В. Г. Костомаров, К. С. Алдашева, С. Қ. Иманбердиевалардың ғылыми-зерттеу еңбектері негізінде қарастырылып, туристік лексиканың және туристерге ұсынылатын мәтіндердің мазмұны мен құрылымының лингвоелтанымдық табиғаты ашылған. Негізгі бөлімде өлкеге келуші туристер қолданатын Шығыс Қазақстан облысының жер-су атаулары туралы қысқаша баяндалған мәтіндерге танымдық негізде түсініктемелер беріліп, мәдени компонентті тілдік бірліктерге елтану бағыты тұрғысынан талдау жасалып, олардың қолданылу мақсаты мен мазмұны, қызметі сараланған. Өңірдің тарихи-тілдік және географиялық ерекшеліктері сипатталып, тарихи-мәдени нысандарының Қазақстандағы туризмді дамытудағы ролі айқындалған. Мақалада Шығыс Қазақстан облысының мәдени-тарихи жерлерінің туристік кластерлерге енуі туралы заңнамалық және нормативтік құжаттарға талдау жүргізу; сайттардан ақпараттар жинақтау; туристік мәтіндердің мазмұны мен құрылымын салыстыру, сипаттау; жинақталған ақпаратты жүйелеу, қорытындылау әдіс-тәсілдері кеңінен қолданыс тапқан. Мақаланың қорытынды бөлімінде туристік мәтіндерді құрастырып, шығарушыларға арналып бірнеше ұсыныстар айтылған. Мақала ҚРБЖФМ Ғылым комитетінің (IRN AR08957132) жобасы аясында жарияланып отыр.

Кілтті сөздер: топоним, лингвоелтаным, туристік лексика, реалия, мәдениетаралық коммуникация.

Кіріспе

Тәуелсіз Қазақстанның қалыптасуы мен дамуы барысындағы бүгінгі күннің қоғамдық-әлеуметтік контекстінде тілдің қызметі мен әлеуетін айқындау мәселесі оны жаңа теориялық-танымдық үрдісте зерттеудің қажеттілігін көрсетіп отыр. Осымен байланысты қазақ тіл білімінде тіл арқылы адам санасында қалыптасқан танымдық қорды және тіл арқылы бойға сіңген рухани құндылықтар жүйесін, ұлттық мінез-құлық пен бітім-болмысты зерттеуге бет бұрған қазіргі тіл білімінің антропоэкеттік бағыты қалыптасуда.

Қазіргі қазақ қоғамында ұлттық сана жаңғыруы мен ұлттық тұтастықтың дамуын қамтамасыз ететін, рухани күштің арқауын ұстайтын негізгі құралы ұлттық тіл екені қоғамдық-әлеуметтік өмірдің барлық сан салалы әрекеттерінде айқындалуда. Бұл жайт тілді зерттеу мәселесінің ғылыми-әдістанымдық негізін жаңаша құруды қажет етуде. Оның негізгі тетігі – ұлттық тілдің ерекшелігін, өзіне тән болмысы мен табиғатын ашу. Басқаша айтқанда, ол – тіл туралы онтологиялық көзқарасты сол тілде сөйлеуші халықтың жан дүниесімен, ой-санасымен, тарихымен, мәдениетімен тығыз байланыста қарау арқылы мәдениетаралық коммуникация актісінде қарым-қатынас күзіреттілігін қамтамасыз ету.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу мәселесі бойынша ғылыми-тәжірибелік және арнайы әдебиеттерге теориялық талдау; Шығыс Қазақстан облысының мәдени-тарихи жерлерінің туристік кластерлерге енуі туралы заңнамалық және нормативтік құжаттарға талдау жүргізу; сайттардан ақпараттар жинақтау; туристік мәтіндердің мазмұны мен құрылымын салыстыру, сипаттау; жинақталған ақпаратты жүйелеу, қорытындылау әдіс-тәсілдері кеңінен қолданыс тапты.

Нәтижелер мен талқылау

Лингвоелтанымдық бағыт – өз бастауын тіл білімі тарихының тереңінен алатын лингвистикалық зерттеулерге сүйеніп, сонымен бірге тіл мен қоғам, тіл мен ұлт, т.б. контекстердің тілдік көріністері ретінде экстралингвистикалық та факторлардың әсерімен жаңа сапада қалыптасушы антрополингвистикалық парадигма. В. фон Гумбольдтің пікірінше, ұлттың өзіне тән, іштей дамитын рухы бар. Сол рухтың ерекшелігін сыртқа шығарып, сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа беруші күш – тіл [1, 19].

Осыған орай қазіргі лингвистика саласындағы ғылыми ой дамуының жаңа үрдістері оның айқын лингвоелтанымдық бағытын белгілейді. Бұл бағытты лингвоелтанулық деп атаудың себебі, бір жағынан ол тіл мен мәдениеттің арақатынасындағы шешуге болатын мәселелердің әсерінен туындаса, екінші жағынан оқылатын тілге тиісті елдің мәдениетін тығыз

байланыстыра отырып, шет тілін қарым-қатынас құралы ретінде оқыту негізінде құрылған. Атап айтқанда, сол тілде сөйлеушінің ішкі әлеміне ерекше көңіл бөлу мақсаты тіл білімінің басқа да (философия, тарих, психология, логика, әлеуметтану, этнография, мәдениеттану т.б.) ғылымдармен тоғысуына әкелді. Осының нәтижесіндегі лингвистикалық зерттеулердің тұтастық (интеграциялық) сипаты тілді ұлтпен біртұтас жүйе ретінде айқындайды. Осыған орай лингвоелтанымдық тілдік бірліктердің таңбалануы, мәдени құндылыққа ие болу ерекшелігінің анықталуы адамтанымдық бағыттағы тілдік зерттеулердің өзегіне айналды.

Демек, бұл парадигмаға сай зерттеу нысаны болып табылатын мәдени константаларды екі немесе үш тілде өзара салыстыра отырып, ұлттық нышандарын айқындайтын, сол елдің болмыс-бітімін, халықтың мінез-құлқы мен тұрмыстық ерекшеліктерін ажыратып көрсететін тілдік ұғымдар мен белгілерді зерттеу және оны оқыту лингвоелтанымдық бағыттың негізгі мақсаты болып табылады.

Лингвоелтанымның негізгі нысаны – ел тарихын үйрету емес, керісінше тілді тұтынушының фондық білімі, жалпылай айтсақ өзге ел мәдениеті мен рухани құндылықтары [2, 65].

Лингвоелтанымдық нысандар атауларының төркіні тілдік ортаның дүниетанымы, мәдениеті, тұрмысы мен болмысының тілдегі бейнесі ретінде танылатын уәждерге барып тірелмек. Атаулар уәжділігі туралы академик Ө.Т. Қайдаров былайша тұжырымдайды: «Тарихи уақыттың ұзақ ағымында, тілдік құралдар мен тәсілдер арқылы пайда болған онимдік лексика, өз уәжділігінің терең тамырларымен өзін қалыптастырған халықтың материалдық және рухани мәдениетінің тұңғығына бойлайды» [3, 168].

Тілші-ғалым Ж. А. Манкеева: «...шығыс ойшылдарының, көшпенділер мәдениетінің мәнінде адамның табиғатпен тұтастығына, үйлесіміне ерекше мән берілетіні белгілі. Табиғат, ғарыш батыс мәдениетіне сәйкес әрекет объектісі емес, мәңгілік тіршілік, тұтас дүние деп танылып, адам соның бір бөлшегі ретінде танылады», – дей келе Жерұйық, Қазығұрт сынды атауларды қауымдық тылсым кезеңдердегі көмескі сананың құрылымдары болып табылатын мәдениеттің архетиптеріне жатқызады [4, 89].

Мәдениетті қоғам мен жеке адамның өмірі мен тіршілігі, олардың белгілі тарихи кезеңдегі рухани және материалдық байлықты жасауы арқылы танылатын даму деңгейі ретінде тілмен қатар, әрі өзара байланыста дамитын ұлттық нышандардың көрсеткіші деуге болады.

Лингвоелтаным нысандары: топонимдік реалія – тарихи орныққан жері, аймағы; антропонимдік реалія – жеке адам атауы (ұлы адамдар, қоғам қайраткерлері); этнографиялық реалія – киім-кешек, тамақ, демалыс, ойын, салт-дәстүр, жан-жануар, өсімдік, қоғамдық саяси реалія – үкімет,

әскер, саясат, білім-беру жүйесі, ұрпақ; мәдени реалія – әдебиет, өнер, ақпарат т.б. мақсаты ретінде әлеуметтік, лингвоелтанымдық, педагогикалық, психологиялық мазмұннан тұрады.

Елбасы Н. Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласын жүзеге асырудағы басым бағыттардың бірі – Қазақстанның киелі жерлерінің географиясын әзірлеу мақсатында ең алдымен рухани құндылықтарымызды жаңғыртумен қатар, елдегі туризм кластерін дамытуға зор әсерін тигізбек. Қазіргі таңда әр облыс өзінің киелі орындарының тізімін әзірлеп, олардың тарихи-мәдени, тілдік сипатын саралап жатыр [5, 58].

Туристік лексика – күллі ғылымдар терминдерін пайдаланатын пәнаралық ғылым. Шынында да, философ, тілші, мәдениеттанушы, психолог, әлеуметтанушы, тарихшы, географ, биолог, геолог, химик, физик және т.б., бір сөзбен айтқанда, гуманитарлық, жаратылыстану ғылымының барлық өкілі адам әлемін, оның материалдық, рухани өмірін, қызметін және мәдениетін жан-жақты терең зерделеп білуі үшін бір арнаға тоғысады [6, 76].

Сондықтан, кім адамды зерттесе, кім адамдық қарым-қатынас байлығын мольнан пайдаланғысы келсе, кім адамдарды мәдениетаралық, этносаралық, халықаралық шиеленістерден құтқарғысы келсе, солардың барлығы да тіл тылсымына бойлайтын ғылымның жас, бірақ өте қажетті, көкейкесті саласы, мәдениетаралық коммуникация ғылымымен тығыз байланысты лексиканың туристік тақырыбымен танысқаны абзал. Егер де туристік лексика адамдарға ортақ тіл табысуға мысқалдай да болса септігін тигізіп, тым болмағанда бір шиеленістің алдын алған болса, онда ол текке пайда бола салған ғылым еместігін көрсетеді.

Туризмде түрлі коммуниканттар арасындағы мәдениаралық қатынас ерекше көрініс табатыны белгілі. Туристік мәтіндер – бұл бүгінгі күнде аса кең тараған шетелдік мәдениетті баяндау құралдарының бірі [7, 27]. Түрлі мәдениеттер тоғысында туындайтын тікелей мәдениетаралық диалог кезінде халықаралық қарым-қатынас тілі түріндегі арнайы бір тіл туралы. Ерекше қызығушылық тудыратын туризмнің тұрмыстық лексикасы болып табылады. Бұл – Қазақстанға келген шетелдік туристердің алдынан шығатын көп ұлтты мәдениетке тән тақырыптардың кең спектрі.

Туристердің қолданатын барлық оқу, бағыттаушы, ақпараттық құралдарындағы мәтіндердің түгелі дерлік туристік мәтіндер болып табылады. Туристік мәтіндерге жер-су атауларына байланысты қысқаша баяндалған түсініктемелер де жатады. Шығыс Қазақстан облысына келетін туристер мұндай құралдарды Шығыс Қазақстан облысының туристік ақпараттық орталығынан тегін ала алады немесе toureast.kz сайтынан барлық туристік орталықтар жайлы толық мәліметтерді біле алады.

Қазір технологияның дамыған заманында көптеген адамдардың әлеуметтік желілерді көп қолданатыны айтпаса да түсінікті жайт. Сол секілді туристер де өздеріне қажетті мәліметтерді әр түрлі сайттардан алып, туристік орталықтардың қызметтерін қолдана алады. Сондықтан біз Шығыс Қазақстанға келуші туристер қолданатын мәтіндерге талдау жасауды жөн көрдік.

«Катонқарағай мемлекеттік ұлттық табиғи паркі» жөніндегі жолкөрсеткіш – И. А. Ковшардың құрастыруымен, БҰҰДБ қолдауымен, 2018 жылы «Эко-турлар. Алтайдың ғажайып табиғаты» атауымен басылып шықты. Кітапша қазақ және ағылшын тілінде жазылған 32 беттен, мәтіндер мен суреттерден тұрады. Кітапшада Катонқарағай мемлекеттік ұлттық табиғи паркінің туристік 14 түрлі маршруттары мен инфрақұрылымы (қонақ үйлер, панта шипажайлары, көрнекті жерлері) көрсетілген, карта берілген. Және өлкенің топонимдеріне қысқаша түсінік берілген. Мысалы:

«Қаракөл сарқырамасы, Қаракөл көлі (осы аймақтағы сазан тұқымдас кішкене балық болатын жалғыз көл), ағаш өңдейтін ескі пилорама, «Беловодье» (өзендегі су жаздың бірінші жартысында әкті жерден өткен кезде ақ түске боялатын аудан), Көккөл сарқырамасы (60 м.), молибден-вольфрам кенінің ескі қалдықтары (3000 м. абс., 1968–1954 жж., 500 млн. жылдан астамғы кендер)».

«Шипажай, сарқырама. Рахман қайнары – құрамында радон бар азотты-кремнилі жерасты суларының кен орны. Түрлі көздердің температурасы 39 бастап 40 градусқа дейін ауытқиды. Термальды суларды қозғалыс-қимыл органдарының, омыртқаның, нерв жүйелерінің және терінің түрлі ауруларын емдеуге пайдаланады. Рахман көлі 1760 м. абс. Биіктіктегі өңделген суы мен мұздағы бар тар және терең, ойпатта орналасқан. Суының мөлдірлігі 6 м. Жоғарғы қабаттарының температурасы 16, түбі 4,6 градус».

Бұл кітапша арқылы туристер Алтайдың табиғаты мен ерекшеліктерімен, өзіндік өнімдерімен, туристерге көрсетілетін қажетті қызмет түрлерімен таныса алады. Кітапшада аймақ бойынша жүретін маршруттардың ретімен, ережелерімен берілгені және әр маршрут баратын аймақтардың көрікті жерлерінің атаулары мен анықтамасы екі тілде жазылғаны және суреттер қойылғаны, сонымен қатар келушілерге ғана емес, өз еліміздің тұрғындарына да көп таныс емес пантымен емдеу жайлы ақпараттың берілгені өте тиімді болған. Кітапшадағы табиғаттың әсем суреттерін көру арқылы туристердің ол жерлерге міндетті түрде барып, өз көзімен көргісі келері анық. Суреттер кәсіби тұрғыда анық, бояуы қанық және ең таңдаулы мекендердің бейнесі көрсетілген. Лингвоелтаным тұрғысынан алғанда кітапшадағы туристік мәтіндер Катонқарағай жайлы қажетті мәліметтерді келтірген.

«Шығыс Қазақстанның ғажайып әлемі» атты суретті анықтама – өлкенің 20 тарихи – мәдени орындардың (Сибина көлі, Көккөл сарқырамасы, Ашутас, Рахман қайнары, Қиын-Керіш, Марқакөл, Алакөл, Қоңыр Әулие үңгірі, Белуха тауы, Үржар, Өскемен, «Қазақстан» тауы, Өскемен қаласы, Ақ-Бауыр, Өскемен, Осиновка асуы, Киелі бұлақ, Зайсан, Риддер, Патшалар алқабы, Қайыңды жыныс орманы) анықтамасы, сәйкесінше сол жерлердің суреттері берілген брошюра «Рухани жаңғыру» бағдарламасы бойынша әзірленген. Шағын мәтіндер мен суреттер берілген анықтамада Шығыс Қазақстан облысы бойынша келуші туристерді көп қызықтыратын киелі орындар мен туристік орталықтар жайлы мәліметтер жазылған. Анықтамада барлығы тау, көл, сарқырама, мұражай, қорық, аудан, қала туралы жиырма мәтін берілген. Анықтама көлемі шағын, өңірлердің сипаттамалары жеке-жеке қағаздарға жазылған. Қағаздардың бір жағында мәтін берілсе, келесі бөлігінде сол мекеннің үлкен суреті көрсетілген. Анықтама брошюрасын алып жүру ыңғайлы, жеңіл. Кітапшадан мысал келтірсек:

«Көккөл сарқырамасы – Үлкен Көккөл өзенінің сағасында солтүстік-шығыста Рахман қайнарынан 23 км жерде орналасқан. Сол және оң жақ борттардың тармағы мен жартастары бойынша су төмен түспейді, жіңішке «жыланшалармен» ағады. Үлкен биіктіктен құлаған кезде аңғарында ауа иондаушы су шаңы диірмені пайда болады. Күншуақта күндерде сарқырама кемпірқосақтың түрлі түстеріне боялады. Бұл жер туристер арасында танымал. Жыл сайын жүздеген адам Берел мұздығының радиалды маршрутын аяқтаған соң осы жерде бірнеше күн тұрақтайды».

«Киелі бұлақ – Семей маңындағы ескі бекіністің жанында адамдар үш ғасыр бойы ғажайып деп бағалаған, емдік қасиеті бар Киелі бұлақ бар. Бұл жерге аймақтың ғана емес, Қазақстанның өзге де қалаларынан және Ресей мен шет мемлекеттерден көптеген адамдар өздеріне Киелі бұлақтан денсаулық сұрау үшін келеді».

«Қоңыр Әулие үңгірі – Шығыс Қазақстан облысының көлді үңгірінде орналасқан киелі орындарының бірі. Көлдегі су сұйық мұзға ұқсайды. Ежелден бері киелі үңгірге жас жұбайлар өздерінің ұрпақтарының жалғасуын тілеп, дұға етіп келеді. Аңыз бойынша дәл осы көлдің астындағы бір үңгірде Шыңғыс ханның мүрдесі бар көрінеді».

«Қиын-Керіш» - бұл негізінен қызыл түсті саздың эрозиясынан тұратын шөгінділер. Сумен және желмен шайылған саз өте жарқын ландшафты құрайды. Саз өзіндік қайталанбас қызыл, ақ, қызғылт, сары, сарғыш түстерімен ерекшеленеді. Алыстан Қиын-Керіштің қызыл саздары желден жарылған жалын тәрізді болып көрінеді. Сондықтан оны «Жалынды жер» деп те атайды. Ал Қиын-Керіш деген басты атауы «сұлулықтың мақтанышы» деп аударылады. Геологтар Қиын – Керішті бірегей палеонтологиялық ескерткіш

деп санайды, ол 300 гектар жерді алып жатыр. Бұл жануардың ұзындығы үлкен көлемде 20–40 м, салмағы 80 тоннаға тең болған және ауа райының лезде өзгерісіне бейімделген. Ғалымдар Қиын-Керіш шатқалының жасы 15–30 млн. жас деп бағалайды. Құмдағы метаморфоздар Зайсан көлінің жағасына метеориттің құлауы салдарынан болды деген болжам бар».

Туристер көп қолданатын www.visitkazakhstan.kz порталында Шығыс Қазақстан облысы бойынша 8 турфирмаларын, басты туристік орталықтарын және олар жайлы мәліметтерді, карталарды, қонақ үйлер мен тамақтанатын орындарын, келтірген. Портал орыс тілінде қызмет көрсетеді және Қазақстан бойынша барлық туристік орталықтар жайлы ақпараттар жинақталған. Аталмыш сайтта Риддер қаласы туралы төмендегідей ақпарат берілген:

«Риддер қаласы – туристер арасында үлкен қызығушылыққа ие қала. Қазақстанның солтүстік – шығысында, Ивановка жотасының етегінде, теңіз деңгейінен 800 м биіктікте орналасқан қалашықтың тарихы 1786 жылы тау-кен офицері Филипп Риддердің іздеу партиясы Риддер деп атаған бай полиметалл кен орнын ашқан кезден басталады. Риддердің мақтанышы – тіпті тұрғындары ұнтақсыз кір жуатындай жұмсақ суы болып табылады. Су құдығы Громотуха тау өзенінің арнасында әрекет етеді. Батыс Алтай қорығының аумағында, 2000 м биіктікте ең керемет үлгідегі қатып қалған тас мүсіндер бар. Тастардан тұратын мұражай туралы барлық Қазақстанға таралған. Ол «Гас ертегісі» Иванов, Үлбі, Тұрғын, Линеин, Холзун және Көксу жоталары қосылған жерден басталады. Осы жерден көптеген Алтай өзендері бастау алады».

Бұл мәтінде қаланың негізі қаланған кезіндегі тарихы жазылған. Туристік жерлердің тарихы жазылған мәтіндер сирек кездеседі. Егерде біз туристік орындар жайлы жазылған мәтіндер арқылы еліміздің тарихын, мәдениетін, салт-дәстүрін танытқымыз келсе, осындай мәтіндер санын арттыруымыз керек. Лингвоелтаным тұрғысынан алғанда осы мәтін арқылы өзге ұлт өкілдері қазақ халқының қаншама тарихи кезеңдерді басынан өткергенін, туристік жерлердің қандай жағдайда қалыптасқандығын біле алады. Қазақтың әр даласы оның мәдениеті мен әдебиетінен, тарихынан, халқының тұрмыс-тіршілігінен сыр шертеді. Әр киелі жер мен далада қазақ халқына қатысты бір тарихи оқиғалар болғаны тарихтан белгілі. Міне сол тарих келешекке өз ізін қалдырып кеткен. Ал біз оны тек тарихшы, зерттеуші, ғалымдарға ғана емес, сонымен қоса қарапайым халыққа да танытуымыз керек. Біздің Шығыс Қазақстан өлкесін сол тарихтар мен оқиғалар арқылы тани алады. Өзге ұлт өкілдері өңірде ертеде болған жайттардан, сол мекенде өмір сүрген атақты адамдар өмірінен хабардар болып, ақпарат ала алса, онда сол жерлерге барып, көруге де қызығушылық танытар еді және де Шығыс Қазақстан дегенде ойларына сол тарих, сол мекен, сол табиғат, сол орын, ойға

оралар еді. Шығыс Қазақстан өңірінің лингвоелтанымдық мәнін түсіндіруде ономастикалық, топонимиялық бағыттағы Б. Н. Бияров, А. А. Алимхан, Ж. Қ. Қайырбаевалардың «Шығыс Қазақстан топонимдерінің этимологиялық сөздігі» [8], А. А. Алимхан, Ж. Қ. Қайырбаевалардың «Шығыс Қазақстан ономастикасы» [9] еңбектерінің де берері мол. Туристерге табиғат, әдебиет, тарих, сәулет өнері жайлы мәтіндер арқылы керемет әсер қалдырады. Туристік орындар тек демалып, ем алып, сауығып кететін жай ғана көмескі тұрғыдағы орын емес, Қазақстанды танытатын, дамыған мемлекет екенін, сәулетті де дәулетті өлке екенін, халқы қонақжай, тарихи, киелі мекен екенін, салт-дәстүрге бай, таулы, нулы, сулы кең жер екенін дәлелдеп, көрсететіндей символға айналуы тиіс. Сонда ғана барып, еліміздің, өлкеміздің туристік әлеуеті де жақсарады және басқа мемлекеттер қатарында да дәрежеміз биік болып тұрады.

Қорытынды

Туристерге арналған өлкенің жер-су атаулары, тарихи-мәдени нысандары бойынша берілген мәтіндерге шолу жасай келе ол мәтіндерге жетіспейтін тұстарды байқадық, соған байланысты туристік мәтіндерді құрастырып, шығарушыларға арналған бірнеше ұсыныстарымыз бар:

1 Туристерге ұсынылатын кітапша, брошюралар мен карталар және сайттардағы мәтіндердің ешбірінде аталып көрсетілген қала, аудан, қорық, саябақ, мұражай, ескерткіш, тау, өзен-көлдердің неге олай аталғаны, атауларының сыры жайлы деректер келтірілмеген. Белгілі бір өлкені таныстыру, ол жерге саяхаттау ең бірінші атынан басталары белгілі. Сол себепті ең бірінші туристік орындардың атауларының этимологиясымен таныстырса, лингвоелтаным тұрғысынан толықтай елді таныта алар едік.

Мысалы: Өлкенің Катонқарағай аталуы қазақ пен қалмақтардың тіліндегі «Котон» сөзінің әсерімен аталған. «Котон» аталуының мәнісі сол – аудан тұрған аймақта осы күнге дейін қалың қопа қарағай бар. Бұл жерді қазақ тілінде де қалмақ тілінде де қатаң атайды. Сондықтан аудан Катонқарағайдың жанында салыныпты деген мағынадан барып географиялық орта әсерінен Катонқарағай аталған. Тіпті осы күндері қазақ ауылдарының қариялары «Котонға» емес «Катонға» барамыз, Катоннан келдім деп айтады. Ал кейін орыс халқының атауымен Котон сөзі Катон болып өзгеріп, Катонқарағай атауының орнына Катонқарағай болып аталып кеткен сияқты.

2 Туристерге арналған жолкөрсеткіш құралдар көбінесе орыс тілінде жазылған, сайттар да орыс, ағылшын тілдерін де ғана қызмет көрсетеді. Лингвоелтаным бағытының бір бөлігі тілге де қатысты. Елімізді өзге ұлттарға танытамыз десек, ең бірінші мемлекеттік тілдің қолданыс аясы кең болуы керек, бұл тек тұрғындардың сөйлеу тіліне ғана емес, қолданылатын құралдардың жазылу тіліне де қатысты. Шығыс Қазақстанға тек шет елдерден

ғана емес, өзіміздің басқа аймақтарынан да туристер келеді. Ал олар орыс, ағылшын тілдерін жетік білмеуі мүмкін. Сондықтан туристік мәтіндерді барынша үш тілде де жазып, шығаруға тырысу керек.

3 Көптеген туристерге арналған кітапшалар мен анықтама, сайттарда тек қана өңір туралы сипаттама, қызмет көрсетулер ғана жазылған, яғни тек мәтіннен, суреттерден ғана тұрады. Сондықтан мәтіндермен қоса туристік орындарға жету үшін арнайы карта қоса көрсетілсе, ол туристер үшін тиімдірек болушы еді. Себебі кейбір өлкелердің жолкөрсеткіш карталар жоқтың қасы.

Қорыта келе айтарымыз, туристік мәтіндердің лингвоелтанымдық әлеуетінің жоғары деңгейде болғаны туризм саласының, туристік кластерлердің дамуына, сол арқылы ел экономикасының жақсаруына және ең алдымен Қазақстан мемлекетін барша әлемге танытуға, дамыған мемлекеттер қатарына енуге көп мүмкіншілік жасайтыны анық.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Никитенко, З. Н.** Лингвострановедение : учебное пособие [Текст]. – М., 1994. – 387 с.
- 2 **Әмірбекова, А. Б.** Қазақ тіл біліміндегі жаңа бағыттар : оқу құралы [Мәтін]. – Алматы : Елтаным, 2011. – 210 б.
- 3 **Қайдар, Ә.** Қазақ тілінің өзекті мәселелері : Актуальные вопросы казахского языка [Мәтін]. – Алматы : Ана тілі, 1998. - 304 б.
- 4 **Манкеева, Ж. А.** Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері [Мәтін]. – Алматы : Жібек жолы, 2008. – 356 б.
- 5 **Верещагин, Е. М., Костомаров, В. Г.** Лингвострановедческая теория слова : учебное пособие [Текст]. – М. : Русский язык, 1980. – 320 с.
- 6 **Алдашева, К. С.** Лингвоелтаным бағытының теориялық негізі : оқу құралы. 2-ші басылым [Мәтін]. – Алматы : Рауан, 2016. – 410 б.
- 7 **Иманбердиева, С. Қ.** Лингвоелтанымдық атаулар сыры : оқу құралы [Мәтін]. – Алматы: Мектеп, 2016. – 110 б.
- 8 **Бияров, Б. Н., Алимхан, А. А., Қайырбаева, Ж. Қ.** Шығыс Қазақстан топонимдерінің этимологиялық сөздігі [Мәтін]. – Өскемен, 2021. – 163 б.
- 9 **Алимхан, А. А., Қайырбаева, Ж. Қ.** Шығыс Қазақстан ономастикасы : Оқу құралы [Мәтін]. – Өскемен, 2021. – 147 б.

References

- 1 **Nikitenko, Z. N.** Lingvostranovedenie : учебное пособие [Linguistic-regional studies : textbook] [Text]. – Moscow, 1994. – P. 387.
- 2 **Amirbekova, A. B.** Qazaq til bilimindegi jańa baǵyttar : oqú quraly [New directions in Kazakh linguistics: textbook] [Text]. – Almaty : Country, 2011. – P. 210.
- 3 **Qadar Á.** Qazaq tiliniń ózekti máseleleri : Aktýalnye voprosy kazahskogo iazyka [Actual problems of the Kazakh language : Current Issues of the Kazakh language] [Text]. – Almaty : Ana tili, 1998. – P. 304.
- 4 **Mankeeva, J. A.** Qazaq tilindegi etnomádeni ataýlardyń tanymdyq negizderi [Cognitive bases of ethno-cultural names in the Kazakh language] [Text]. – Almaty : Zhibek Zholy, 2008. – P. 356.
- 5 **Vereshagin, E. M., Kostomarov, V. G.** Lingvostranovedcheskaya teoria slova : учебное пособие [Linguistic and Cultural Theory of the Word: textbook] [Text]. – Moscow : Russian language, 1980. – P. 320.
- 6 **Aldasheva, K. S.** Lingvoeltanym baǵytnyń teorialyq negizi: oqú quraly. 2-shi basylym [Theoretical basis of linguistics : textbook. 2nd edition] [Text]. – Almaty : Rauan, 2016. – P. 410.
- 7 **Imanberdieva, S. K.** Lingvoeltanymdyq ataýlar syry : oqú quraly [The secret of linguistic names : textbook] [Text]. – Almaty : School, 2016. – P. 110.
- 8 **Biyarov, B. N., Alimkhan, A. A., Kairbayeva Zh.K.** Shyǵys Qazaqstan toponimderiniń etimologialyq sózdigi [Etymological Dictionary of toponyms of East Kazakhstan] [Text]. – Ust-Kamenogorsk, 2021. – P. 163.
- 9 **Alimkhan, A. A., Kairbayeva, Zh. K.** Shyǵys Qazaqstan onomastikasy: Oqú quraly [East Kazakhstan onomastics: textbook] [Text]. – Ust-Kamenogorsk, 2021- P. 147.

Материал 07.12.21 баспаға түсті.

*А. М. Картаева¹, Ж. К. Кайырбаева², А. А. Алимхан³, Б. Н. Бияров⁴

^{1,2,3,4}Восточно-Казахстанский университет имени Сарсена Аманжолова, Республика Казахстан, г. Усть-Каменогорск. Материал поступил в редакцию 07.12.21.

ЛИНГВОСТРАНОВЕДЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР ТОПОНИМОВ ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

В статье рассмотрена теоретико-методологическая основа лингвострановедческой лексики одного из новых направлений казахского языка, обусловленных связями человека и общества, на основе научно-исследовательских работ З. Н. Никитенко, Е. М. Верещagina, В. Г. Костомарова, К. С. Алдашевой, С. К. Иманбердиевой, раскрыта лингвострановедческая природа содержания и структуры туристской лексики и текстов, предлагаемых туристам. В основной части кратко изложены тексты о топонимов Восточно-Казахстанской области, используемых туристами-посетителями края, даны разъяснения на познавательной основе, проанализирован культурный компонент с точки зрения страноведческой направленности языковых единиц, дифференцированы их назначение и содержание, деятельность. Описаны историко-языковые и географические особенности региона, определена роль историко-культурных объектов в развитии туризма в Казахстане. В статье нашли широкое применение методы и приемы анализа законодательных и нормативных документов о вхождении культурно-исторических мест Восточно-Казахстанской области в туристские кластеры; сбора информации с сайтов; сравнения, описания содержания и структуры туристских текстов; систематизации, обобщения накопленной информации. В заключительной части статьи изложены некоторые рекомендации для создателей и составителей туристских текстов. Статья публикуется в рамках проекта Комитета науки МОН РК (IRN AR08957132).

Ключевые слова: топоним, лингвострановедение, туристическая лексика, реалия, межкультурная коммуникация.

*А. М. Картаева¹, Ж. К. Кайырбаева², А. А. Алимхан³, Б. Н. Бияров⁴

^{1,2,3,4}Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, Republic of Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk. Material received on 07.12.21.

LINGUISTIC AND CULTURAL CHARACTER OF THE TOPONYMS OF THE EAST KAZAKHSTAN REGION

The article considers the theoretical and methodological basis of the linguistic and cultural vocabulary of one of the new directions of the Kazakh language, due to the relations of man and society, based on the research works of Z. N. Nikitenko, E. M. Vereshchagin, V. G. Kostomarov, K. S. Aldasheva, S. K. Imanberdieva, reveals the linguistic and cultural nature of the content and structure of tourist vocabulary and texts offered to tourists. The main part summarizes the texts about the toponyms of the East Kazakhstan region used by tourists – visitors of the region, provides explanations on a cognitive basis, analyzes the cultural component from the point of view of the regional orientation of language units, differentiates their purpose and content, activities. The historical, linguistic and geographical features of the region are described, the role of historical and cultural objects in the development of tourism in Kazakhstan is determined. The article has widely used methods and techniques for analyzing legislative and regulatory documents on the entry of cultural and historical sites of the East Kazakhstan region into tourist clusters; collecting information from websites; comparing, describing the content and structure of tourist texts; systematization, generalization of accumulated information. The final part of the article contains some recommendations for the creators and compilers of tourist texts. The article is published as part of the project of the Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (IRN AR08957132).

Keywords: toponym, linguistic and country studies, tourist vocabulary, reality, cross-cultural communication.

<https://doi.org/10.48081/YHRI5636>

***Abdullah Kök¹, Н. Қ. Жүсіпов², Е. Қ. Жүсіпов³,
М. Н. Баратова⁴**

¹Ақдениз университеті, Түркия Республикасы, Анталия қ.

^{2,3,4}Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

ШЫҒЫС ӘДЕБИЕТІ МЕН МӘШҮР ЖҮСІПТІҢ «АЛЛАНЫ» ЖЫРЛАУДАҒЫ ҮНДЕСТІГІ

Мақалада Шығыс әдебиетінің қазақ әдебиетіне тигізген әсері орасан зор екендігі айтылады. Біздің әдебиетіміз үшін араб, парсы және түрік руханияты нәр алған кең арна іспеттес. Шығыс әдебиетіндегі «Алланы» тану, жырлау қазақ әдебиетіндегі белгілі ақын, фольклоршы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармаларымен үндес келеді. Шығыс ақындары Низами, Қ. А. Иассауи, Сағди, т.б. жырлары мен М. Ж. Көпейұлының шығармаларымен ұқсастықтары баяндалады. Жалпы шығыс әдебиетінде дәстүр боп қалыптасқан нәзира үлгісі «Алланы», пайғамбарымыз Мұхаммед бейнесін жырлауда қазақ ақындары кеңінен пайдаланған. Сол нәзира дәстүрін дамытып, өзіндік арна қалыптастырған Мәшһүр Жүсіп шығармаларынан айқын аңғарамыз.

Кілтті сөздер: шығыс әдебиеті, қазақ әдебиеті, дастан, Құран, «Алла».

Кіріспе

Қазақ халқының дүние танымына, оның ішінде әдебиетіне сопылық ілімнің әсері ерекше. Ислам дінінің негізгі заңдылықтарын көшпелі бабаларымыз сопылардың жырлары, яғни діни өлеңдері арқылы да қабылдады. XII ғасырда қазақтардың барлығы сауатты және араб тілін білген деп ешкім айта алмас. Араб тілін білмейтіндіктен, көбінесе ислам діні жайлы шығармаларды оқып тани алмауы, кей уақыттарда оны түсінбеуі мүмкіндіктерін ескеруіміз қажет. Осы орайда жалпы адамзаттық гуманистік идеяны, адамдар теңдігін, Алла біреу және Мұхаммед оның елшісі деген

ойды насихаттаған ірі әдеби құбылыс – сопылық әдебиет қазақ халқының рухани дамуына игі ықпал жасады.

Түркі әдебиетінде сопылық сарында жазғандар: Қожа Ахмет Иассауи (XII ғ.), Юнус (Жүніс) Эмре (1250–1320), Ашық патша (1271–1332), Сүлеймен Бақырғани (1186 ж. өлген) сияқты ғұлама ақындар. Олардың шығармаларынан біз дүниеден безу, өзін-өзі қинау арқылы ақиқатқажету сияқты т.б. ашық уағыздарды таппаймыз, қайта адамгершілік қасиеттер, яғни мейірімділік, рахымшылық, өзара көмек бауырластық, адам атаулыға қиянат жасамау насихатын көреміз. Сөз жоқ, бұл ақындардың негізгі тақырыбы ислам дінін, оның негізгі қағидаларын, яғни, шариғат, тариқат, мағрифат т.б. тыңдаушыларға таныстыру. Кемеңгер ойшылдар түрік тайпаларының басын біріктіріп ұлт құру үшін бір діннің әсіресе ең соңғы адамзат тарихындағы кемелденген ислам дінінің мәнін түсініп, көрегендікпен тани білді. Сондықтан сол замандағы тарихи шындықта бұл сопылық ілім әдебиет арқылы түркі халықтарының ұлт болыпбірігуіне үлкен пайда келтіреді. Осы тұрғыдан олардың сопылық сарындағы шығармаларына жоғары баға берілуі тиіс. Адамзат әсіресе соңғы XX ғасырда тез қарқынмен дамыды және осы даму биігінен өткен тарихты таразылап отырды.

Материалдар мен әдістер

Осы ұлы үрдісті, рухани дәстүрді жалғастырушылардың бірі – қазақ ақын Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Өзінің шығармаларына шығыс әдебиетінің мол мұрасын пайдалана білді. Ақын Бұхарда, Қокан, Самарқанд, Ташкентке барған сапарларында сол кездегі мұсылман әлемінің бай қазынасымен терең танысып, содан түйген ойларын қағаз бетіне түсірді. Жоғарыда аталған қалалардың барлығында ірі қолжазбалар қоры бар кітапханалар болды. Сол бай кітапханалардағы қолжазбалар ежелгі араб тілінде, парсының «пехлеуи» тілінде, түркінің «шағатай» тілінде сақталды. Мәшһүр Жүсіп осы тілдерді жетік меңгеруі арқылы осы қолжазбалармен кең танысты. Бұл қолжазбалардың қазір сақталып жеткен нұсқаларының өзін зерттеу үлкен қиындықтар туғызып отырғаны сөзсіз. Өйткені бір ғана парсы тіліндегі қолжазбалар ежелгі, орта, жаңа парсы тілдерінде жазылған. Ал, олардың бір-бірінен өзгешеліктері өте үлкен. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы ортағасырлықараб, парсы тілін жетік білуі нәтижесінде сол кезде айтылған мәнді ойларды өзінше өрістетіп, қазақ әдебиетінде басқа ешкімге ұқсамайтын өзіндік арна қалыптастырды. Ол әдебиетке деген ислам әсерін кең түсініп, оны өз шығармаларында жан-жақты көрсете білді де, Ахмет Иассауиден (XII ғ.) басталған түркілік діни әдебиетті XIX ғасырдың соңғы ширегі мен XX ғасырдың басында жаңа биікке көтерді. Төңкерістен (1917) кейін діни әдебиетті құбыжық ету дәстүрге айналғанын ескерсек, діни әдебиеттің, яғни

шартты атауға ие болған сопылық әдебиеттің басы Ахмет Иассауи болса, соңғы биігі Мәшһүр Жүсіп деп тұжырымдауымызға да негіз толық.

Нәтижелер мен талқылау

Аллаға, Жаратушыға мойынсұну Ислам елдері үшін 647 жылы жазылып бітіп, таратылған Құран Кәрімнен бастау алса, одан бұрын дүниеге келген Інжілге (Библияға) де Құдіретті әспеттеу тірек болғаны белгілі. Қазіргі ең білімді деген ғалымдар ден қойғандай, бұл қасиетті кітаптарда да алдымен Алланы толық тану мүмкін еместігіне назар аударылған. Мәселен, Інжілде Жаратушыны көру мүмкін еместігі айтылады (Қасиетті кітап сөзінің мәнін сәл де болса бұрмалау болмас үшін, аудармай сол қалпында беруді жөн көрдік): «И потом сказал Он: лица моего не можно тебе увидеть, потому что человек не может увидеть меня и остаться в живых» [1, 88]. Алла ұғымының өте кең екендігін, оны толық тану мүмкін еместігін қазақ ақыны Абай да атап көрсеткен: «Алла тағала – өлшеусіз, біздің ақылымыз – өлшеулі. Өлшеулі мен өлшеусізді білуге болмайды» [2, 322].

Сондықтан да болар ақындарда Алла мен әлем ұғымы бірлікте жүреді. Зерттеуші Ә. Нысанбаев XIII ғасырдағы түркі әдебиетінің жарық жұлдызы Қожа Ахмет Иассауидің дүниетанымы туралы айта келіп: «Иассауидің пікірінше, «Әлем», «Ғарыш» және «Құдай» бір-біріне сәйкес келетін барабар ұғымдар. Бұл ұғымдарды болмыстың бірлігі тұрғысынан қарастыратын болсақ, онда ол бөлінбеген, бөлшектенбеген Ақиқат. Сонымен «Әлем» мен «Құдай» – Ақиқаттың екі құрамдас бөлігі немесе саласы сияқты, яғни екеуі де бір ғана мәннің шеңберіне топтасқан дүниелер деп танылған» [3, 80], – дейді. Өмір сыры, Әлем (бұл ұғымға Алла да кіреді деп шамалаймыз) тану қиындығына XII ғасырдағы парсы ақыны Омар Һәйям да көңіл бөлген:

Жұп-жұмыр бұл жалғанның ұшы бар ма?

Кәнеки, керек болса, түсін ал да.

Бізге тек бұйырғаны – келу, кету,

Өмірдің сырын айтар кісі бар ма? [4, 42]

Омар Һәйям сонымен бірге Алланың біреу екенін, оған серік қоспағанын жыр етеді:

Мен саған құл боп баста-ақ тумасам да,

Бетімнен күнә шаңын жумасам да,

Біреуді екеу деген кезім жоқ қой,

Мүсірке, мені, Тәңірім, анда-санда [5, 70].

Аллаға зор көңіл бөлу, оны мадақтау XII–XIII ғасырлардағы шығыс ақыны Низамиге (1141–1211) де тән:

1 Есімің де барша есімнің әуелгісі құдіретті,

Жаралғанның әдепкісі – жасаған сен жер мен көкті.

2 Ешкімнен сен туған жоқсың, туған да жоқ ешкім сенен,

Баршасы да бір өзіңсің, қалғандары жер гулеген.

3 Сен Жаббарсың пенделерге, қайда сенің тәж бен тағың,

Барсың өзің әрбір жерде, әм ешқайда жоқ тұрағың.

4 Жалбарын бір Аллаға, беріл оған,

Фәнидің өзге ісіне болма алаң.

5 Тек жалғызда –данқ пен өмір, билік,

Одан тыстың бәрі –құр нәпсі сұмдық [6, 17–19, 75, 77].

XIII ғасырдағы парсы ақыны Сағди де 1258 жылы жазылған «Гүлстан» дастанында Алла құдіреті шексіздігін, «жаңды атаулы» өзінше Алланы жырлайтынын айтады:

1 Есігімізді бекітеміз салып кілт,

Мінімізді көрмесін деп қалың жұрт.

Сырларына пенде құлып салар ма?

Құдай үшін құпия жоқ ғалмада! [7, 120]

2 Жанды атаулы Хаққа мадақ жырлайды,

Соларды тек сергек жүрек тыңдайды.

Деме гүлді тек құс мақтап жырлайды.

Тікен де – тіл: мадақтайды Құдайды!... [7, 122–123].

XI ғасырдағы көне түркі әдебиетінің биік шыңы Жүсіп Баласағұн да 1069–1070 жылы жазған «Құтты білік» кітабында Алланың жаратушылық сипатына көңіл бөлген: «Жаратты ол: жасыл, көк, ай, күн, түнді, // Қара, жер, ел, заман, уақыт, бұл күнді» [8, 50].

Қожа Ахмет Иассауидің «Диуани хикмет» еңбегінің мәні жөнінде белгілі ғалым Әбсаттар Дербісәлиев: «Қожа Ахмет Иассауи хикметтері тақуалық ғұмыр, ғаріп, пақыр, жетімдерге пана болып, қамқорлық жасау, Алла елшісінің жолын ұстау, өмірді босқа өткізбеу һәм Құран кәрімнің сүре, аяттарындағы уағыздар мен Мұхаммед пайғамбарымыздың қасиетті хадистеріндегі өсиетнамаларды еске түсіреді», – дейді. Бұл кітапта зерттеуші сонымен бірге бұрынғы мұсылман шығысы білгірлері еңбектеріндегі идеяларды Қожа Ахмет Иассауидің жалғастырушылық қызметіне көңіл бөледі: «Сайып келгенде, аяулы ақын бұрынырақ ғұмыр кешкен мұсылман шығысының ойпаздары мен даналарының кәміл адам тәрбиелеу туралы идеясын алға тартады», – дей келіп зерттеуші ғалым «Диуани хикметті» мұсылмандық шығыстағы сопылық тағылым, дәстүрмен байланыстырады: «әрі ол сопылық тағылым, дәстүрмен сабақтасып жатыр» [9].

Мұсылман елдері әдебиетіндегі, әсіресе оның поэзиясындағы айтылған ойды түсіну, түсіндіру оңай емес. Шығыс поэзиясы жұмбақтап, астарлап айтуға толы десек, оны тұспалдау арқылы мағына кеңейту үлгісі деп санаған жөн. Соның бір көрінісі –мұсылман елдері әдебиетіне кең тараған «Алланың

ақ жолы» түсінігі. Түркілік діни әдебиет негізін салушы Қожа Ахмет Иассауи (XII ғ.) бұл ұғымға жиі көңіл бөлгізеді:

- 1 Отыз бірде шәрбәт берді Қызыр бабам,
Өзәзілден пәк тазарды бүкіл ағзам.
Ықылас еттім, кешті бәрін хақ-тағалам,
Бір Алланың ақ жолына салды, достар.
- 2 Қиямет күнде ақ жолын мегзеуші болармын,
Науқасқа шалдықса, емдеуші болармын.
- 3 Жол үстінде құлап жатқан, үсті-басы шаңға батқан,
Зікір салып төсін ұрған, көкірегі мұңға толған ғашықтар [10].

Қожа Ахмет Иассауиден басталған діни тақырыпты, Алланы мадақтауды жаңа бір белеске көтерген кім десек, XIX ғасыр табалдырығын аттассымен алдымен Абайды айтар едік. Абай Алланың біреу екенін, тек Алла өзгермейтінін, оның адам ақылына сыймайтын кең ұғым екенін, Алладан 4 кітап келгенін, кейінгі кезде Алла ісін айыра алмайтындар баршылық екенін, - бәрін аз сөзбен әсерлі жеткізе білген:

- 1 Ләм-Әлиф-Лә-илаһа илалла – деп,
Я-Ярым, қалай болар, жауап сөзің.
- 2 Басқан із, көрген қызық артта қалмақ,
Бір Құдайдан басқаның бәрі өзгермек.
- 3 Ақылға сыймас ол Алла
Тағрипқа тілім қысқа ah!
Барлығына шүбәсіз,
Неге мәужүт ол куә.
- 4 Алланың өзі де рас, сөзі де рас,
Рас сөз еш уақытта жалған болмас.
Көп кітап келді Алладан, оның төрті
Алланы танытуға сөзі айырылмас.
- 5 Жамандық, жақсылықпен – оған бір бәс,
Дін ісін, құдай ісін айыра алмас [2].

Алланың тек жалғыз екені, оның құдіреті шексіздігі, Алла жолын іздеу мәні туралы шығыс жұлдыздары: Омар Һәйям, Низами, Сағди; көне түрік дарабоздары: Жүсіп Баласағұн, Қожа Ахмет Иассауи, XIX ғасырдағы ерен құбылыс Абай шабыттана жырласа, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы бұл дәстүрді жаңа биікке көтерген. Мәселен, Қожа Ахмет Иассауи кітабын ақынның бала кезінде, 5–6 жасында-ақ, оқығаны оның «Мәшһүрдің 21 жасында жазғаны» өлеңінен көрінеді:

- Иассауи Құл Қожа Ахмет кітабынан
Көңіліме төгілді нұр хош (хуош) калами.
Алты жасқа келгенде, алдым сабак.

- Оқығаным – Шар кітап, панаһим –Хақ [11].
Мәшһүр Жүсіп алдымен Алла сипаттарын тарата баяндайды:
Алды, арты, асты, үсті – оның сол жоқ,
Ауыз, мұрын, аяқ, бас, көз, қол жоқ.
Еш нәрсе ұқсамайды ол нәрсеге,
Кітаптың айтқанынан ойлама көп.
Жоқ деп біл ол Аллада ата-ана,
Және жоқ деп біліңіз қатын-бала.
Барлығы бір Алланың құдіретінде,
Ешкімге мұқтаж емес Хақ тағала.
Білгіші, есіткіші һәм көргіші,
Барды жоқ және жоқты бар қылушы [11].

1907 жылғы кітабында Думаға депутат жіберу мәселесін көтергенде де, ақын Алланың ақ жолын еске алады:

- Алланың ақ жолымен жүретұғын,
Ерік Аллада екенін білетұғын.
...Сайлаңдар депутатқа кісі тауып,
Айдалып, атылудан қашпаңыздар [11].

Мәшһүр Жүсіп сонымен бірге Алланы іздеу идеясын көтереді. Мәселен, «Әдһам диуана және Ибраһим» дастанында ел билеген патша Ибраһимге алдымен жапанда кез болған құлан адамша сөйлеп:

- Өлімнің келмес бұрын жолын көзде
Есіл өмірің өткізбе бекер түзде.
Пайдасы жоқ аң қуып шаршағанша,
Жанға пайда болатын Құдайды ізде!

– десе, түнде үй төбесінде «Түйе қарап жүрмін», – деген кірекештің сөзі де осы ойды өрістетеді:

- Мен ақымақ емес, патша – ақымақ өзің,
Болған жоқ па Құдайды іздер кезің?!
Дәнемені көрмейтін көр болыпты,
Түздегі аңның тозаңы басып көзің [11].

Алланы тану жолындағы шарифат, тариқат, мағрипат мәнінің жинақталап беру үлгісін зерттеуші Берікбай Сағындықұлынан кезіктірдік: «Ақиқаттың ақиқаты – Алла тағала. Алла тағаланы тану үшін ең алдымен шарифатты меңгеру керек. Шарифатты бойға сіңіргеннен кейін ақтатқа апаратын жолды таңдай білу керек. Ол тариқат деп аталады. Үшінші –мағрифат теңізінде жүзе білу керек. Мағрифат деп отырғаны – бақи дүние ғылымы, түпсіз терең білім» [12].

Қорытынды

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы – XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бас ширегінің санаткері. Сондықтан исламның ең асыл түсініктерін ақын өз заманында жеткен таным-пайымдарымен түсіндіре алған. Сөз жоқ, бұл түсініктерде арабтық, парсылық, түркілік парасат биігі болғанын терістемейміз. Алайда осы кезеңдік-ареалдық асулардың ұлттық руханиятта қорытылуы Мәшһүр Жүсіп шығармашылығында байқалады. Түйіп айтқанда, шығыс ақындарының Алланы жырлаудағы дәстүрін алға апарған, өзінше өрістеткен Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы қазақ әдебиеті дамуына ерекше үлес қосқаны анық.

Бұл мақаланы Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырады (грант № AP08856356 «Рухани жаңғыру: Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының мәдени-әдеби мұрасы»).

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 Библия. – М., 1990.
- 2 Құнанбаев Абай. Шығармалары. – А. : Ғылым, 1977. – Т. 1.
- 3 Нысанбаев, Ә. Иассауидің дүниетанымы мен философиясы // «Ақиқат». – № 2. – 1994.
- 4 Омар һәйям / Ауд. А. Бекбосынов // Жалын. № 3. – 1998.
- 5 Омар һайям // Шығыс жұлдыздары / Ауд. Қ. Шаңғытбаев. – А. : – Жазушы, 1973.
- 6 Низами. Жеті ару / Ауд. Қ. Бекхожин. – А. : Жазушы, 1980.
- 7 Сағди. Гүлстан / Ауд. М. Әлімбаев. – А. : Жазушы, 1991.
- 8 Жүсіп Баласағұн. Құтты білік / Ауд. А. Егеубаев. – А. : Жазушы, 1986.
- 9 Дербісәлиев, Ә. Араб әдебиеті. – А. : Мектеп, – 1982.
- 10 Иассауи, Қ. А. Хикметтер. – А. : Өнер, 1995.
- 11 Көпейұлы, М. Ж. 20 томдық шығармалар жинағы. II том. – Павлодар, 2003. – 384 б.
- 12 Сағындықұлы, Б. Өз Машайық // Қазақ әдебиеті. – 14 шілде, 2000.

References

- 1 Biblia [The Bible]. – Moscow, 1990.
- 2 Qunanbaev, A. Şyğarmalary. [Works of Kunanbayev. T.1]. – А. : Science, 1977.
- 3 Nysanbaev, Ä. İassauıdın dünüetanymy men filosofıasy [Nysanbaev A. Yassawi's worldview and philosophy]. In «Ақиқат». – № 2. 1994.

4 **Omar һәйям**. / Aud. A. Bekbosynov. [Omar Khayyam. / Transl. A. Bekbosynov]. In Jalyn. – № 3. – 1998.

5 **Omar һайям** // Şyğys jüldyzdary / Aud. Q. Şaңğytbaev. [Omar Khayyam. // Eastern stars / Transl. K. Shangytbayev]. – Almaty : Zhazushy, 1973.

6 **Nizami**. Jeti aru. /Aud. Q. Bekhojin. [Nizami. Seven beauties. / Transl. K. Bekhozhin] – А. : Zhazushy, 1980.

7 **Sağdi**. Gülstan. /Aud. M. Älimbaev. [Sağdi. Gulstan. / Transl. M. Alimbaev.] – А. : Zhazushy, 1991.

8 **Jüsip Balasağün**. Qütty bilik. /Aud. A. Egeubaev. [Jusip Balasagun. Blessed shaft / Transl. A.A. Egeubaev]. – А. : Zhazushy, 1986.

9 **Derbisäliev, Ä.** Arab ädebieti, [Derbisaliev A. Arabic literature.]. – Almaty : Mektep, 1982.

10 **Iassaui, Q. A.** Hikmetter. [Yassauı K. A. Hikmetter]. – Almaty : Oner, 1995. – 208 p.

11 **Kopeyuly, M. Zh.** 20 tomdyq shyğarmalar jınağy. II tom. [Kopeyuly M. Zh. Collection of works in 20 volumes. Volume II.]. – Pavlodar, 2003. – 384 p.

12 **Sağyndyquly, B.** Äz Maşaiyq. [Sagyndykuly B. Al Mashaik]. In Kazakh literature. – 14-july, 2000.

Материал 07.12.21 баспаға түсті.

**Abdullah Kök¹, Н. К. Жусупов², Е. К. Жусупов³, М. Н. Баратова⁴*

¹Университет Акдениз, Турецкая Республика, г. Анталья;

^{2,3,4}Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 07.12.21.

СОЗВУЧИЕ ВОСТОЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ И МАШХУР ЖУСИПА В ВОСПЕВАНИИ «АЛЛАХА»

В данной статье рассматривается огромное влияние восточной литературы на казахскую литературу. Для нашей литературы, как и для арабской, персидской и тюркской духовности, оно является широким течением, которое питало арабскую, персидскую и турецкую духовность. Признание «Аллаха» в восточной литературе схоже с образом, который дан в произведениях известного казахского поэта и фольклориста Маишура Жусипа Көпейұлы. Были рассмотрены схожие черты в произведениях таких восточных поэтов, как Низами, К.А. Ясауи, Сағди с произведениями М. Ж. Копеева. Примером является традиция «нэзира», сложившаяся в восточной литературе, широко

использовалась казахскими поэтами, при воспевании «Аллаха», пророка Мухаммеда. Машхур Жусип развил традиции «назира» и создал своеобразное течение.

Ключевые слова: восточная литература, казахская литература, дастан, Коран, «Аллах».

*Abdullah Kök¹, N. K. Zhussupov², Y. K. Zhussupov³, M. N. Baratova⁴

¹Akdeniz University, Republic of Turkey, Antalya;

^{2,3,4}Toraighyrov University, Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Material received on 07.12.21.

THE CONSONANCE OF EASTERN LITERATURE AND MASHKHUR ZHUSSIP IN THE CHANTING OF «ALLAH»

This article examines the enormous influence of Oriental literature on Kazakh literature. For our literature, as well as for Arabic, Persian and Turkic spirituality, it is a broad current that nourished Arabic, Persian and Turkish spirituality. The recognition of «Allah» in Oriental literature is similar to the image given in the works of the famous Kazakh poet and folklorist Mashkhur Zhussip Kopeyuly. Similar features in the works of such oriental poets as Nizami, K. A. Yasawi, Sagdi with the works of M. Zh. Kopeev were considered. An example is the traditions of Nazira, which have developed in Eastern literature, were widely used by Kazakh poets when singing the praises of «Allah», the Prophet Muhammad. Mashkhur Zhussip developed the traditions of Nazira and created a kind of current.

Keywords: Eastern literature, Kazakh literature, Dastan, Koran, «Allah».

FTAMP 17.82.90

<https://doi.org/10.48081/QVBI2512>

*Г. Т. Тлеубердина¹, Б. К. Хумар², Г. Т. Батыргалиева³

^{1,2}Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті,

Қазақстан Республикасы, Көкшетау қ.

³№ 3 Шортанды орта мектебі, Қазақстан Республикасы

ҚАЗ ДАУЫСТЫ ҚАЗЫБЕК БИ ШЕШЕНДІК СӨЗДЕРІНІҢ ФОЛЬКЛОРМЕН АРАҚАТЫНАСЫ

Бұл мақалада Қаз дауысты Қазыбек бидің шешендік мұралары мен ауыз әдебиеті нұсқаларының арақатынасы, ерекшелігі, ұқсастықтары қарастырылады. Қазыбек би жайлы ғалымдар тарапынан берілген пікірлер сөз болып, оның қоғамдық тұлғасы айқындалады. Бүгінгі күні де өзекті мәселе болып келе жатқан ауыз әдебиеті үлгілеріндегі мәселелер Қазыбек би мұраларымен салыстырылып сипатталған. Фольклордың әр жанрындағы халық даналығы, дүниетанымы, ой-түйіні шешендік сөздермен байланысы жан-жақты сөз болады. Қазыбек би мұраларының, шешендік сөздерінің магиялық күші, шешендік арнауының бір түрі тілек-баталардың жанрлық ерекшелігі, бүгінгі күні мақал-мәтелге айналып кеткен шешендік сөздері, мұралардың көпнұсқалылығы, жұмбақпен байланысы сараланады. Әрбір жанрдың мақсаты мен мәні айқындалып, шешендік сөздердің қоғамдық сипаты анықталады. Шешендік мұралардың қоғамдық қызметі, саяси ролі, бай ауыз әдебиеті үлгілерімен байланысы, ауыз әдебиетінде ғылыми қалыптасқан пікірлердің Қазыбек би мұраларынан алатын орны, ондағы ұқсастық пен ерекшелік талданады. Қазыбек би Келдібекұлы шешендік мұраларының фольклормен байланысы, арақатынасы жан-жақты зерттеледі. Зерттеу барысында Қазыбек бидің қоғамдағы ролі, оның шешендік сөздерінің саяси маңызы әрі оның фольклормен байланысын танымдық тұрғыда қарап, шығармашылығының ерекшеліктеріне тоқталамыз.

Кілтті сөздер: шешендік сөздер, фольклор, шешендік арнау, тілек-баталар, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, көпнұсқалылық.

Кіріспе

Қазақ ауыз әдебиетіндегі жанрлардың айрықша бір түрі – шешендік сөздер. Ол тек көркем, үйлесімді сөз өрнегі ғана емес, тәрбиелік мәнге ие, әділдікке, тапқырлыққа, ізгілікке шақыратын құрал, халық даналығының көрінісі. Шешендік сөздер жазба әдебиетке жақын жанр болғанымен, оның ауыз әдебиетіне тән қасиеттерін анық көре аламыз. Мәселен, шешендік сөздердің бастапқы қалыпта сақталмай, таратушылардың, жеткізушілердің тарапынан жаңғырып, өңделіп жеткендігін айтуға болады. Дана халқымыз «Тура биде туған жоқ...», – деп, шеше алмаған дауларын, мәселелерін би-шешендерге сеніп тапсырған.

Қазақтың атақты би-шешендерінен есімі дара аталатын үш тұлға – Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би. Олар ел басқару ісіндегі бітімгерлік қасиетімен, тапқырлығымен, «ердің құнын екі ауыз сөзбен шешкен» әділдігімен, дау-жанжалды шешудегі даналығымен халық арасында аңызға айналған. Аталған билер туралы Елбасы Н. Назарбаев өз сөзінде: «Үш данагөйдің өнегелі өмірі, ел қамын жеген адал еңбегі, топ бастаған көсемдігі, от ауызды, орақ тілді шешендігі, мүлтіксіз әділдігі жөніндегі айтар әңгіме аз емес. Олардың аузынан шыққан бітімді баға, кесімді баға, ордалы ой, бейнелі теңеу, төрт аяғы тең жорға толғаулар ғасырдан ғасырға жұрт жадында жатталып, бүгінгі күнге жетті. Осынау асыл мұра – билер сөзі кім-кімді де таңдандырмай, тамсандырмай қоймайды» [1, 3], – деп түйіндеген. Бұл пікірді атақты билерге берілген әділ баға деп есептейміз.

Біз, қазақ деген – мал баққан елміз,
Ешкімге соқтықпай жай жатқан елміз.
Елімізден құт-береке қашпасын деп,
Жеріміздің шетін жау баспасын деп,

Найзаға үкі таққан елміз [1, 11], – деп қалмақ қоңтайшысын өз жауабымен тәнті етіп, он төрт жасында ел ісіне араласқан, бала жасынан алғырлығымен көзге түскен атақты би – Қаз дауысты Қазыбек би Келдібекұлы. Ол Абылай хан тұсында саяси-мәдени өмірге өз ықпалын тигізген, ел қамын ойлаған бітімгер, дара тұлғаның бірі. Орта жүздің Арғын руынан, оның ішінде Қаракесектен шыққан бидің әкесі – Келдібек би, ал бабасы Бошан алты алашты аузына қаратқан шешен, би болғаны белгілі. Бабаларының жолымен жүрген Қазыбек би де өзінің мақсатын, мұратын халқының қамы үшін, тыныштығы мен берекесі үшін сарп еткен тұлға болды. Қазыбек би Келдібекұлы жөнінде Шоқан Уәлихановтың Орта жүздің Қаракесек руынан шыққан, XVII ғасыр аяғындағы атақты би Қазыбек бидің болғандығын айтқан дерегінен сөзімізге дәлел таба аламыз.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу материалы ретінде Қаз дауысты Қазыбек би туралы ғылыми зерттеу еңбектер мен жинақтар алынды. Ғылыми еңбектердегі ғалымдар пікірі салыстырылды.

Зерттеу мәселесі бойынша ғылыми теориялық еңбектерді сұрыптау; жалпылау-жалқылау әдістері арқылы фольклор мен шешендік сөздердің ерекшелігі айқындалды.

Нәтижелер және талқылау

Қазыбек би жайлы сөз қозғаған қазақ зерттеушілері аз емес. Оның бірі – Ахмет Байтұрсынұлы. Ғалым 1926 жылы Ташкент қаласында жарық көрген «Әдебиет танытқыш» еңбегінде шешендік сөздерді саясат шешен сөз, билік шешен сөз, қошемет шешен сөз, білімдік шешен сөз деп топтай келіп, афоризм ретінде келтірілген. Қазыбек биден қалған шешендік сөздерді білімділік шешен сөздің қатарына қосқанымыз жөн екендігін айтады. Бұл пікірмен әбден келісуге болады. Себебі, Қазыбек бидің сөздерінен білімділік, тәрбиелік, танымдық сипат кеңінен көрініс тапқан. Оны төмендегі үзіндіден анық аңғара аламыз:

Балаң жаман болса,
Көрінгеннің мазағы.
Атың жаман болса,
Шыбын жанның азабы.
Қатын жаман болса,
Бұл жалғанның тозағы.
Туған балаң жақсы болса,
Екі көздің шырағы.
Мінген атың жақсы болса,
Бұл дүниенің пырағы.
Алған жарың жақсы болса,
Мейманыңның тұрағы [1, 12].

Бұл жолдардан Қазыбек би тұлғасының туған халқының шынайы жанашыры бола білгеніне, ел бірлігін сақтау үшін отбасының маңызды екенін баса көрсетіп, зерделі сөздерімен тәрбиелік құндылықты дәріптегеніне, өз ұлтына шебер тілімен, шешен сөздерімен рухани азық болғанына көз жеткіземіз. Қазыбек бидің даналығы келер ұрпаққа қашанда аңыз боп айтылатын, мың жылдық азық, мұра екені сөзсіз. Халыққа пана болған сәттері тарихтан-ақ баршамызға аян. Еліміз басынан «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» нәубетін кешірген кездерде де Абылай, Барақ сынды сұлтандардың арасындағы араздықты, алауыздықты жою мақсатында ынтымаққа шақырып, өзара татулығын нығайтқаны белгілі. Абылайдың тұтқынға түскен сәттерінде де бітімгерлікті өз қолына алып, ел іргесі сөгілмеуі үшін еңбектенген. Бұл

саяси қыры болғанмен де, оның қолданар қаруы сөз болды десек артық емес. Және әдебиетіміздің даму тарихында, тіліміздің даму тарихында бұл көркем сөз үлгілері өз кезеңінің миссиясын толық атқарғаны даусыз. Қазыбек бидің ұлы Қазақ елін нығағайтуға қосқан үлесін дәріптеп жырына арқау еткен Ахмет Байтұрсынұлы:

Қаз дауысты Қазыбек,
Жетім қалған халқыңа
Тұлға болып артыңа
Кім тиянақ қазық ед?
Құнсыз болып еріміз,
Жесір болып жеріміз,
«Жан менікі» дей алмай,

Ит пен құсқа азық ек [1, 14], – деп жырлайды.

Қазақ танымындағы ауыз әдебиеті шығармаларының көпшілігінен сөзге сену, сөз қуатын түйсіну құбылысын кездестіруге болады. Бұл құбылыс халық санасында да, тілдік құбылыс ретінде де берік сақталған. Әсіресе, сөзге тоқтау, сөз қадірін түсіну, яғни сөзге сену ауыз әдебиетіміздің бір саласы мақал-мәтелдерде көбірек ұшырасады. Сонымен қатар шешендік сөздерді зерттеу барысында да, олардың магиялық күшімен қатар прагматикалық әсерін де қарастырып жатады. Қаз дауысты Қазыбек бидің де бұған үқсас мұраларын атап көрсетуге болады. Жалпы Қазыбек бидің шешендік сөздерінің өзі ауыз әдебиеті үлгілерімен тығыз байланысты екенін сеніммен айта аламыз. Оның дәлелін де келтіре аламыз. Қазыбек би шешендігі фольклордың әр саласынан әркілі көрініс тауып отырғанын да байқаймыз.

Қаз дауысты Қазыбек би Келдібекұлынан қалған біршама мұралардың бірі, шешендік арнауға жататын – тілек баталар. Ауыз әдебиетіміздің ерекше бір түрі бата-тілек адамды жебеп желейтін қуатты сөз, көрікті ой. Ал санаға, ақылға негізделген бата-тілек адамның санасының, ақылының биіктігін білдіре отырып, өзіндік астарлы мағынаға ие әрі тыңдаушыға, құлақ салып отырған қауымға берер қуатты әсері мол. Ол жөнінде «...сөз магиясынан туған бата-тілек ислам дінінің қазақ жеріне енуіне орай фатиха-батамен дамытылып, өзінің өміршендігін сақтаған» [2, 70], деген пікірге де жолығамыз. Адам санасы өсіп, қоғам жетілуіне байланысты бұл пікірді негізсіз дей алмаймыз. Қазыбек би бір батасынан мысал келтіре кетсек:

Өркенім өссін десең,
Кекшіл болма.
Кесапаты тиер еліңе.
Елім өссін десең,
Өршіл болма.
Өскенінді өшірерсің,

Басына іс түскен пақырға,

Қастық қылма,

Қайғысы көшер басыңа [1, 142].

Қазақ халқы бата-тілекті адамның жолы ақ болуына, ынтымақ пен береке орнауына, жақсылықтың алдынан шығуына, көсегесі көгеріп көктеуіне, ұрпағының амандығына әсер етуші ең қасетті, ең құдыретті сөз деп ұғынып, оның күшіне сенген. Батаны күнделікті ас ішіп болғаннан кейін де үй үлкені беріп, отбасының амандығын тілеп, жолдарының ашық болуын тілеп, бастарына береке сұраған. Жақсы, таза ниетке құралған бата-тілек әрдайым қабыл болатынына үлкен сенім артқан. «Қазақ әдебиетінің тарихы» еңбегінің I томында бата жайында «Бата берудің өз жоралғысы бар. Бата беру өте құрметті іс деп саналады, өйткені, бата – қасиетті сөз деп есептеледі» [3, 171], – деген ой айтылады. Ал, халық арасында бата жайлы «Батаменен ел көгереді», «Баталы сөз – балаға азық» сияқты мақал-мәтелдер кездеседі. Осы мақалдардан-ақ бата-тілектің қандай күші, әсері болғанын байқай аламыз.

Ауыз әдебиетінің бір түрі – мақал мен мәтелдер. Академик Ә. Қайдар мақал-мәтелдерге байланысты ғылымдағы қалыптасып қалған «Мақал-мәтелдердің авторы жоқ» деген пікірді әрі дұрыс, әрі бұрыс пікір дейді. Оның бұрыстығын «мақал-мәтелдің қандай түрі болмасын, ғайыптан пайда болған, не ел-жұрт жиналып, ақылдасып, кеңесіп шығарған дүние емес. Олар халық арасынан шыққан ділмар-шешендердің, дарынды да дана тұлғалардың, ақын-жырау, көңілі көрікті, кеудесі ояу, көргені мен көңілге түйгені мол қазыналы қарттардың өз өмір-тіршілігінен алған тағылымынан алған ой түйіндері» [4,4], – деп көрсетеді. Біз бұл пікірмен келісе отырып, сол ділмар-шешендердің қатарына – Қаз дауысты Қазыбек биді де жатқызамыз. Қазыбек би Келдібекұлының шешендік сөздерінің де бүгінгі күні мақалға айналып кеткендері қаншама. «Мақал – сөздің көркі», «Мақал – сөздің мәйегі» дейді дана халқымыз. Ол көркем сөзден құралған ойдың жемісі, халық өмірінің айнасы, даналық үлгісі, нақыл сөз. Кейде тура, кейде ауыспалы мағынада айтылатын нақыл сөздің бұл түрі тақырып аясы жағынан өте кең. Қазыбек бидің мақал-мәтелге айналып кеткен сөздері тура мағынада қолданылғанымен де, енді бір жағынан астарлы мағынаны үстеп тұратындай. Мысалы, «Бір қолың ұрысшы болса, екінші қолың арашашы болсын» деп, астарында сабырға шақыру, ақылға шақыру мағынасы жатқанын көре аламыз. «Ашу – дұшпан, ақыл – дос, ақылыңа ақыл қос» мақалында адамның көбі жауды сыртқы дүниеден іздеп жататыны, ал оның шын мәнінде ішкі жан дүниемізде жатқан ашуда екені астарлы түрде беріліп тұр. Ал «Жауға сілтер қаруынды жақыныңа сілтеме» мақалында татулықты, бірлікті дәріптеп, ынтымаққа шақырып тұрғанын аңғарамыз. Аталған мақалдардың барлығы ел іргесі сөгілмеуін көздеп, ел бірлігін, татулығын, ынтымағын сақтауды

нысанаға алғаны Қазыбек бидің мәмілегер, бітімгер туған халқына әділ билік жүргізген шешен екенінің тағы бір дәлелі [5, 6].

Фольклордың тағы бір ежелгі түрі – жұмбақтар, тапқырлыққа, зеректікке, алғырлыққа үйретіп қана қоймай, даналыққа жетелейтін ерекше жанр. Жұмбақ туралы М. Әуезов «Қай кезде алсақ та жұмбақ өткір, ұшқыр сөз есебінде, халық арасында бағалы болған. Жұмбақты халықтың өзге тапқырлық сөздері қатарында саяси құрал есебінде тап жауына қарсы қолданған орындар да аз емес» [6, 3], – деп қорытады. Әрі оны ақындардың да шығармаларында ұтымды қолданғандығын, кейде жұмбақты өлеңдетіп, шешуінде өлеңмен шебер бергенін айтады. Бүгінгі жұмбақтардың негізі сонау ауыз әдебиеті мұраларынан бастау алып, би-шешендердің де сөздерінде айтылып, шешендіктің үлгісі болып қалыптасқанға ұқсайды. Мәселен, Қазыбек бидің атақты Бұқар жыраудың көңілін сұрауға барғандағы Бұқардың онға дейінгі санның мәнін сұрауын айтуға болады. Сонда, Қазыбек би онға дейінгі санның сырын былай деп ашқандығын білеміз:

Бір дегеніміз – бірлігі кеткен ел жаман.

Екі дегеніміз – егесіп өткен ер жаман.

Үш дегеніміз – үш бунақты шідерден қорыққан ат жаман.

Төрт дегеніміз – төскейге шыққан кәрілік жаман.

Бес дегеніміз – білікті адамнан белгілі бала тумаған жаман.

Алты дегеніміз – аймағын билей алмаған би жаман.

Жеті дегеніміз – жетем деген мақсатқа жете алмау жаман.

Сегіз дегеніміз – серкесіз бастаған қой жаман.

Тоғыз дегеніміз – толғанғаныңыз.

Он дегеніміз – өткеніңіз, о дүниеге жеткеніңіз [7, 3]. Осы жұмбақты тапқырлықпен шешкен Қазыбек бидің көрегендігі, даналығы жұмбақтың бар бойындағы қасиетін көрсетіп тұр. Жасырылған астарлы ой да, шешіміндегі көрегендік те адамды зеректікке баулиды, сөз қадірінің қуатын сездіреді. Бірлікке, татулыққа, адамгершілік асыл қасиеттерді дәріптеуге шақырады. Сөз құдыреті арқылы ел бірлігін сақтауды мақсат етеді. Осы ретте, әрине, би-шешендердің қоғамдағы рөлінің маңыздылығын, бітімгерліктен, мәмілегерліктен бөлек, халық үшін атқарған ерен еңбегін ескермеуге болмас. Қазыбек би Келдібекұлының мұралары оған нақты дәлел бола алады.

Қорытынды

Қаз дауысты Қазыбек би Келдібекұлы бала биден дана биге айналған, Орта жүздің көрнекті биінің есімі ауыз әдебиетіміздегі талай аңыз-әңгімеге арқау болған. «Қазақ шешендері» еңбегінде: «Сайып келгенде, Қазыбек атымен байланысты шешендік сөздер көптеген ұрпақтың жаттап жаңғыртуы, өңдеп өзгертуі нәтижесінде жалпы халықтық шығармаға айналып кеткен әдеби мұра болып табылады. Кезінде қағазға түсіп, бастапқы қалпында

сақталмағанмен, сөздері аңызға айналған Қаз дауысты Қазыбек – қазақтың дәстүрлі шешендік өнерін дамытуға өзіндік үлес қосқан әдеби қайраткер, әйгілі шешен» [8, 76], – деп нақты, әділ бағаға ие болған. Сөзіміздің растығы жоғарыда әбден дәлелденген. Қазыбек бидің туған жерін ауыз әдебиетіндегі «Алпамыс батыр» жырында жырланатын Жиделі Байсын жерімен де байланыстыру бар. Қорқыт қобызын тартқан, Асан қайғы желмаясына мініп желіткен жердің тарихи сырын ақтара отырып, «Ендеше, Қаз дауысты Қазыбектің туған жері де, өскен елі де Жиделі Байсын болды деуге себеп бар» [9, 129], – деген түйін жасайды ғалым Ж. Омари. Шындығында, шешеннің өскен жері, өнген ортасынан бастап ауыз әдебиетімен тығыз байланысы оның шешендік мұраларынан кеңінен көрініс тауып отыр. Қаз дауысты Қазыбек бидің бай шешендік мұралары ауыз әдебиетінен бөліп қарауға келмейтін, ерекше қазыналы қорымыз. Ауыз әдебиетімен сусындаймын деген адамға ұсынар рухани азығымыз.

Пайдаланған деректер тізімі

- 1 **Хамзин, М., Жанғожин, А., Оспанов Ж., Сүлейменов А.** Қаз дауысты Қазыбек би. Мақалалар жинағы. I том. – Алматы, 2017. – 475 б.
- 2 **Қасқабасов, С. А.** Фольклор және қазіргі қазақ әдебиеті. – Алматы, 2011. – 480 б.
- 3 Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. I том. – Алматы, 2008. – 812 б.
- 4 **Қайдар, Ә.** Халық даналығы. Қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігі және зерттеу. – Алматы, 2004. – 560 б.
- 5 Бабалар сөзі : Жүзтомдық. Қазақ мақал-мәтелдері. – Астана, 2010. – 488 б.
- 6 **Аманжолов, С.** (Құрас.). Қазақ жұмбақтары. – Алматы, 2003. – 128 б.
- 7 **Артықбаев, Ж.** Қаз дауысты Қазыбек би. II том. – Алматы, 2017. – 475 б.
- 8 **Адамбаев, Б.** Қазақ шешендері. – Алматы, 2014. – 330 б.
- 9 **Омари Ж.** Қаз дауысты Қазыбек би. – Астана, 2000. – 320 б.
- 10 **Kiyakova R, Pleuberdina G.** Value of loan words in the creation of the linguistic and literary world. In *Astra Salvensis*. – No. 1/2021. – P. 59–65 [Electronic resource]. – <http://astrasalvensis.com/2021-2/>

References

- 1 **Khamzin, M., Zhangozhin A., Ospanov, Zh., Syleimenov, A.** Qaz dauysty Qazybek bi [Kazybek bi. Collection of materials. I tom] [Text] – Almaty, 2017. – 475 p.
- 2 **Qasqabasov, S.** Folklor zhane qazirgi qazaq adebieti [Folklore and modern Kazakh literature] [Text]. – Almaty, 2011. – 480 p.
- 3 Qazaq adebietinin tarikhy [History of Kazakh literature. Then volumes. Vol. I] [Text]. – Almaty, 2008. – 812 p.
- 4 **Qaidar, A.** Khalyq danalygy [Folk wisdom. Explanatory dictionary and research of Kazakh proverbs and sayings] [Text]. – Almaty, 2004. – 560 p.
- 5 Babalar sozi : Zhyztomdyq. Qazaq maqal-matelderi. [The words of the ancestors. One hundred volumes. Kazakh proverbs and sayings] [Text]. – Astana, 2010. – 488 p.
- 6 **Amanzholov, S.** (Qyras.). Qazaq zhymbaqtary. [Kazakh riddles] [Text] – Almaty, 2003. – 128 p.
- 7 **Artyqbaev, Zh.** Qaz dauysty Qazybek bi [Kazybek bi. II tom] [Text]. – Almaty, 2017. – 475 p.
- 8 **Adambaev, B.** Qazaq sheshenderi [Kazakh speakers] [Text]. – Almaty, 2014. – 330 p.
- 9 **Omari, Zh.** Qaz dauysty Qazybek bi [Kazybek bi] [Text]. – Astana, 2000. – 320 p.
- 10 **Kiyakova R, Tleuberdina G.** [Value of loan words in the creation of the linguistic and literary world] [Text]. In ASTRA Salvensis. No. 1/2021. – P. 59-65 [Electronic resource]. – <http://astrasalvensis.com/2021-2/>

Материал 07.12.21 баспаға түсті.

*Г. Т. Тлеубердина¹, Б. К. Хумар², Г. Т. Батыргалиева³

^{1,2}Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова,

Республика Казахстан, г. Кокшетау

³Шортандинская средняя школа № 3, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 07.12.21.

СООТНОШЕНИЕ ОРАТОРСКИХ СЛОВ КАЗ ДАУЫСТЫ КАЗЫБЕК БИ С ФОЛЬКЛОРОМ

В данной статье рассматривается соотношение, специфика, сходство ораторского наследия и устных версий Каз дауысты Казыбек би. О Казыбек би говорят мнения ученых, определяется его общественная личность. Проблемы в образцах устной литературы, которые остаются актуальными и сегодня, описаны в сопоставлении с наследием Казыбек би. Народная мудрость, мировоззрение, менталитет в каждом жанре фольклора связаны с ораторскими словами. Магическая сила наследия Казыбек би, ораторское мастерство, своеобразное ораторское посвящение дифференцируются с жанровыми особенностями желаний и благословений, ораторскими словами, ставшими сегодня пословицами и поговорками, многогранность наследия. Раскрываются цель и сущность каждого жанра, определяется общественный характер красноречия. Анализируются общественная значимость, политическая роль ораторского наследия, связь с образцами богатой устной литературы, место научно-обоснованных мнений в устной литературе, их сходство и своеобразие. В статье подробно исследуются связь, соотношение ораторского наследия Казыбек би с фольклором. В ходе исследования мы рассмотрели роль Казыбек би в обществе, политическое значение его ораторских слов и его связь с фольклором, остановились на особенностях его творчества.

Ключевые слова: ораторское слово, фольклор, ораторское посвящение, пожелание-благословение, пословицы, загадки, вариантность.

*G. T. Tleuberdina¹, B. K. Khumar², G. T. Batirgalieva³^{1,2}Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov,

Republic of Kazakhstan, Kokshetau.

³Shortandinsky Secondary School №3, Kazakhstan.

Material received on 07.12.21.

RELATIONS OF ORATORICAL WORDS OF KAZ DAUYSTY KAZYBEK BI WITH FOLKLORE

In this article, we will consider the relationship, specifics, and similarities between the oratorical heritage of Kaz dauysty Kazybek bi and the variants of oral literature. The opinions of scientists about Kazybek bi are expressed, and his public personality is determined. The problems of oral literature samples, which are still relevant today, are described in comparison with the heritage of Kazybek bi. In each genre of folklore, the connection of folk wisdom, worldview, and thought with oratorical words is multifaceted. The magical power of Kazybek bi's heritage, oratorical words, a kind of oratorical initiation, the genre specifics of wishes-blessings, oratorical words that have become proverbs and sayings today, the authenticity of the heritage, the connection with the mystery are analyzed. The purpose and meaning of each genre are determined, and the social nature of public speaking is determined. The social activity, political role of the oratorical heritage, its connection with the rich samples of oral literature, the place of scientifically formed opinions in oral literature from the heritage of Kazybek bi, its similarity and originality are analyzed. The article examines the relationship and relationship of the oratorical heritage of Kazybek bi with folklore. In the course of the study, we will look at the role of Kazybek bi in society, the political significance of his oratorical words and their connection with folklore in a cognitive way, and focus on the peculiarities of his work.

Keywords: oratorical word, folklore, oratorical dedication, wish-blessing, proverbs, riddles, variation.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Абжекенова Бекзада Ғаниқызы, магистрант, «7М01708- Шетел тілі: екі шетел тілі» мамандығы, Гуманитарлық-педагогикалық институты, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., 120000, Қазақстан Республикасы, e-mail: Bekzada_89@mail.ru

Акешова Мадина Мурзахановна, PhD, доцент м.а., Филология факультеті, Қ. А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., 161200, Қазақстан Республикасы, e-mail: madina_shakh@mail.ru

Алимхан Айгуль Асетовна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен қ., 070004, Қазақстан Республикасы, e-mail: aigul_aset@mail.ru

Әріпбай Ақмарал Әлімқызы, магистранты, Филология факультеті «Шетел тілдері теориясы мен практикасы» кафедрасы, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: akma.29.22@mail.ru

Баратова Мухаббат Нұржауқызы, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: baratova.muhabbat1970@mail.ru

Батыргалиева Гулим Токатовна, педагогика магистрі, № 3 Шортанды орта мектебі, Қазақстан Республикасы, e-mail: gbatyrgaliyeva@gmail.com

Бияров Бердібек Нуралдинович, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен қ., 070004, Қазақстан Республикасы, e-mail: berdibek_biyar@mail.ru

Жүсіпов Ертай Қуандықұлы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор (доцент), Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: ereke1972@inbox.ru

Жүсіпов Нартай Қуандықұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: nartai1970@mail.ru

Кабанова Анар Бухарбековна, филология ғылымдарының магистрі, оқытушы, Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды қ., 100000, Қазақстан Республикасы, e-mail: anar.kabanova@mail.ru

Қайырбаева Жазира Қуатбековна, филология магистрі, аға оқытушы, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен қ., 070004, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhazok-29@mail.ru

Картаева Айжан Маратбекқызы, филология ғылымдарының докторы, қауымд. профессор, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен қ., 070004, Қазақстан Республикасы, e-mail: kartaeva2011@mail.ru

Kök Abdullah, PhD, профессор, Әдебиет факультеті, Акдениз университеті, Анталия қ., 07070, Түркия Республикасы, e-mail: akok9@yahoo.com

Нұржанова Жайнаш Джумахметовна, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент м. а. «Шетел тілдерінің теориясы практикасы» кафедрасы, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: znur73@mail.ru

Сейсен Жансая Қанатқызы, магистрант, Филология факультеті, «Шетел тілдері теориясы мен практикасы» кафедрасы, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: seisen_j@bk.ru

Тажихаева Сауле Мухажановна, аға оқытушы, Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды қ., 100000, Қазақстан Республикасы, e-mail: tazhibaevas66@mail.ru,

Тлеубердина Гульден Тоқатовна, филология ғылымдарының кандидаты, доценті, ғалым хатшы, «Қазақ филологиясы» кафедрасы Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, e-mail: guldentleuberdina@inbox.ru

Хумар Бакытгуль Келескызы, Филология мамандығы, 2 курс, магистрант, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, e-mail: b_keleskyzy@mail.ru

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Абжекенова Бекзада Ганиевна, магистрант, специальность «7М01708-Иностранный язык: два иностранных языка», Гуманитарно – педагогический институт, Кызылординский университет имени Коркыт ата, г. Кызылорда, 120000, Республика Казахстан, e-mail: Bekzada_89@mail.ru,

Акешова Мадина Мурзахановна, PhD, и. о. доцента, Филологический факультет, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, г. Туркестан, 161200, Республика Казахстан, e-mail: madina_shakh@mail.ru

Алимхан Айгуль Асетовна, кандидат филологических наук, доцент, Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, 070004, Республика Казахстан, e-mail: aigul_aset@mail.ru

Арипбай Акмарал Алимкызы, магистрант, кафедра «Теории и практики иностранных языков» Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан, e-mail: akma.29.22@mail.ru,

Баратова Мухаббат Нуржауовна, кандидат филологических наук, профессор, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: baratova_muhabbat1970@mail.ru

Батыргалиева Гулим Тоқатовна, магистр педагогика, Шортандинская средняя школа № 3, Республика Казахстан. e-mail: gbatyrgaliyeva@gmail.com

Бияров Бердибек Нуралдинович, кандидат филологических наук, доцент, Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, 070004, Республика Казахстан, e-mail: berdibek_biyag@mail.ru

Жусупов Ертай Куандыкович, кандидат филологических наук, ассоц. профессор (доцент), Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: ereke1972@inbox.ru

Жусупов Нартай Куандыкович, доктор филологических наук, профессор, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: nartai1970@mail.ru

Кабанова Анар Бухарбековна, магистр филологических наук, преподаватель, Карагандинский технический университет, г. Караганда, 100000, Республика Казахстан, e-mail: anar.kabanova@mail.ru

Кайырбаева Жазира Қуатбековна, магистр филологии, старший преподаватель, Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, 070004, Республика Казахстан, e-mail: zhazok-29@mail.ru

Картаева Айжан Маратбековна, доктор филологических наук, асоц. профессор, Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, 070004, Республика Казахстан, e-mail: kartaeva2011@mail.ru

Kök Abdullah, PhD, профессор, Факультет литературы, Университет Акдениз, г. Анталья, 07070, Турецкая Республика, e-mail: akok9@yahoo.com

Нуржанова Жайнаш Джумахметовна, кандидат педагогических наук, и. о. доцента, кафедра «Теории и практики иностранных языков», Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан, e-mail: znur73@mail.ru

Сейсен Жансая Канатқызы, магистрант, кафедры «Теории и практики иностранных языков», Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан, e-mail: seisen_j@bk.ru

Тажыбаева Сауле Мухажановна, ст. преподаватель, Карагандинский технический университет, г. Караганда, 100000, Республика Казахстан, e-mail: tazhibaevas66@mail.ru

Тлеубердина Гульден Токатовна, кандидат филологических наук, ученый секретарь, доцент, кафедра «Казахской филологии», Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан, e-mail: guldentleuberdina@inbox.ru

Хумар Бакытгуль Келесқызы, магистрант, 2 курс, специальность «Филология», Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан, e-mail: b_keleskyzy@mail.ru

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Abzhekenova Bekzada Ganikyzy, undergraduate student, specialty «7M01708- Foreign language: two foreign languages», Humanitarian-Pedagogical Institute, Kyzylorda University named after Korkyt ata, Kyzylorda, 120000, Republic of Kazakhstan, e-mail: Bekzada_89@mail.ru

Akeshova Madina Murzakhanovna, PhD, acting associate professor, Philology Faculty, International Kazakh-Turkish University named after Khoja Akhmet Yassawi, Turkestan, 161200, Republic of Kazakhstan, e-mail: madina_shakh@mail.ru

Alimkhan Aigul Asetovna, Candidate of Philological Sciences, associate professor, S. Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, 070004, Republic of Kazakhstan, e-mail: aigul_aset@mail.ru

Aripbay Akmaral Alimkyzy, undergraduate student, Department of Theory and Practice of Foreign Languages of the Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: akma.29.22@mail.ru

Baratova Mukhabbat Nurzhauovna, Candidate of Philological Sciences, professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: baratova.muhabbat1970@mail.ru

Batyrgalievа Gulim Tokatovna, Master of Pedagogy, Shortandinsky Secondary School №3, Republic of Kazakhstan, e-mail: gbatyrgaliyeva@gmail.com

Biyarov Berdibek Nuraldinovich, Candidate of Philological sciences, associate professor, S. Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, 070004, Republic of Kazakhstan, e-mail: berdibek_biyar@mail.ru

Kabanova Anar Bukharbekovna, Master of Philological Sciences, teacher, Karaganda Technical University, Karaganda, 100000, Republic of Kazakhstan, e-mail: anar.kabanova@mail.ru

Kaiyrbayeva Zhazira Kuatbekovna, Master of Philology, senior lecturer, S. Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, 070004, Republic of Kazakhstan, e-mail: zhazok-29@mail.ru

Kartaeva Aizhan Muratbekovna, Doctor of Philology, associate professor, S. Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, 070004, Republic of Kazakhstan, e-mail: kartaeva2011@mail.ru

Khumar Bakytgul Keleskyzy, undergraduate student, 2nd year «Philology», Kokshetau University named after Sh.Ualikhanov, Kokshetau, 020000, e-mail: b_keleskyzy@mail.ru

Kök Abdullah, Doctor of Philosophy, professor, Faculty of Literature, Akdeniz University, Antalya, 07070, Republic of Turkey, e-mail: akok9@yahoo.com

Nurzhanova Zhainash Dzhumakhmetovna, Candidate of Pedagogical Sciences, acting associate professor, Department of Theory and Practice of Foreign Languages, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: znur73@mail.ru

Seisen Zhansaya Kanatkyzy, undergraduate student, Department of Theory and Practice of Foreign Languages, Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: seisen_j@bk.ru

Tazhibaeva Saule Mukhazhanovna, senior lecturer, Karaganda Technical University, Karaganda, 100000, Republic of Kazakhstan, e-mail: tazhibaevas66@mail.ru

Tleuberdina Gulden Tokatovna, Candidate of Philological Sciences, academic secretary, associate professor, Department of Kazakh Philology, Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan, e-mail: guldentleuberdina@inbox.ru

Zhussupov Nartay Kuandykovich, Doctor of Philological Sciences, professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: nartai1970@mail.ru

Zhussupov Yertay Kuandykovich, Candidate of Philological Sciences, associate professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: ereke1972@inbox.ru

АВТОРЛАРҒА АРНАЛҒАН ЕРЕЖЕЛЕР
ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ
«ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ» ХАБАРШЫСЫ

Редакциялық алқа авторлардан журналда жариялау үшін мақалалар дайындау кезінде келесі ережелерді басшылыққа алуды сұрайды.

Журнал редакциясына ұсынылатын ғылыми мақалалар «Журналдар, жинақтар, ақпараттық басылымдар. Жарияланатын материалдарды баспаға рәсімдеу» МЕМСТ 7.5.-98 сәйкес, мақала рәсімдеу бойынша басылымның базалық стандарттарына сәйкес, рәсімделуі тиіс. Мақалаға қатысты библиографиялық тізімдер «Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Құрастырудың жалпы талаптары мен ережелері».

***Нөмірге бір автордан не тең авторлар ұжымының құрамында бір автордан аспайтын қолжазбаға жол беріледі.**

***Бір мақаланың тең авторларының саны 5-тен аспайды.**

***Мақаланың түпнұсқалық дәрежесі кем дегенде 60 % болуы керек.**

***Жіберілетін мақалалар бұрын жарияланбауы тиіс, кейіннен басқа журналдарда жариялауға, оның ішінде басқа тілдерге аударуға жол берілмейді.**

***Қолжазбаны жариялауға қабылдау туралы шешім рецензиялау рәсімі өткізілгеннен кейін қабылданады.**

***Рецензиялау құпия түрде жүргізіледі («екі жақты соқыр рецензиялау»), авторға рецензенттің аты, ал рецензентке – мақала авторының аты хабарланбайды.**

***Мақалалар төлем туралы түбіртекпен бірге жіберіледі. Ғылыми дәрежесі бар тұлғалармен бірлескен авторлықтағы магистранттар мен докторанттардың мақалаларын қоса алғанда, журналда жариялау құны 1000 (бір мың) теңге.**

***Егер мақаланы плагиаттан өтпесе немесе рецензент қабылдамаған болса, мақала үшін төлем қайтарылмайды. Автор мақаланы плагиатқа немесе рецензиялауға 1 рет қайта жібере алады.**

Мақалаларды рәсімдеуге қойылатын талаптар

Мақалалар келесі ережелерге сәйкес қатаң түрде рәсімделуі керек:

– Журналдарға барлық ғылыми бағыттар бойынша компьютерде терілген, парақтың бір жағында 30 мм жиекпен басылған мақалалар, «Microsoft Office Word (97, 2000, 2007, 2010) для WINDOWS» мәтіндік редакторларындағы барлық материалдары бар электронды медиа қабылданады.

– Аннотацияларды, әдебиеттерді, кестелерді, суреттер мен математикалық формулаларды қоса алғанда, мақаланың жалпы көлемі басылған мәтіннің 12 парағынан аспауы тиіс. Мақала мәтіні: кегль – 14 пункт, гарнитурасы – Times New Roman (орыс, ағылшын және неміс тілдері үшін), KZ Times New Roman (қазақ тілі үшін).

Ғылыми мақаланың құрылымы атауынан, аңдатпалардан, түйінді сөздерден, негізгі ережелерден, кіріспеден, материалдар мен әдістерден, нәтижелер мен талқылаудан, қорытындыдан, тұжырымнан, қаржыландыру туралы ақпараттан (бар болса), әр бір мақалаға дереккөздердің кириллицамен (қазақ және орыс тілдерінде) жазылуының романизацияланған (латын әліпбиімен транслитерленген) нұсқасын қоса алғандағы, әдебиет тізімінен (пайдаланылатын дереккөздерден) тұрады) МЕМСТ 7.79–2000 (ИСО 9–95) қараңыз. Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.

Мақалада болуы тиіс:

1 **ҒТАМР** (Ғылыми техникалық ақпараттың мемлекеттік аралық рубрикатор);

2 **ҒТАМР**-дан кейін **DOI** жоғарғы оң жақбұрышта (журналдың редакциясы тағайындайды және толтырады);

3 Автордың (лардың) **Тегі, Аты, Әкесінің аты** (толық) – қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде (қою әріппен, ортада), бас авторды (*) таңбамен белгілеу керек;

4 **Ғылыми дәрежесі**, ғылыми атағы;

5 **Аффилиация** (факультет немесе өзге құрылымдық бөлімше, ұйым (жұмыс (оқу) орны), қала, пошталық индекс, ел) – қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде;

6 **E-mail**;

7 **Мақала атауы** мақаланың мазмұнын, тақырыбын және ғылыми зерттеу нәтижелерін көрсетуі керек. Мақала атауына ақпараттық мазмұн, тартымдылық және бірегейлікті енгізу қажет (12 пункттен артық емес, бас әріптермен, қою қаріппен, ортасында, үштілде: орыс, қазақ, ағылшын немесе неміс тілдерінде);

8 **Аңдатпа** – мақаланың мақсатын, мазмұнын, түрін, нысанын және басқа да ерекшеліктерін қысқаша сипаттау. Автордың пікірінше, негізгі және құндықезеңдер, нысандар, олардың белгілері мен зерттеу нәтижелері көрсетілуі керек. Қазақ, орыс және ағылшын не неміс тілдерін деберіледі (адатпаның ұсынылатын көлемі – 150-ден кем емес, 300 сөзден артық емес, курсивпен, қою емес шрифтпен, кегль – 12 пункт, сол және оң жақтағы абзацтық шегініс 1 см, үлгіні қара);

9 **Тірек сөздер** – объект, ғылыми сала және зерттеу әдістері терминдерінде мәтіннің мазмұнын көрсететін сөздер жиынтығы (үш тілде ресімделеді: орыс, қазақ, ағылшын не неміс; кегль – 12 пункт, курсив, сол жақ-оң жақ шегініс – 1 см.). Ұсынылатын тірексөздер саны – 5–8, тірексөз тіркесіндегі сөздер саны – 3-тен аспауы тиіс. Олармаңыздылығы бойынша анықталады, яғни мақаланың ең маңызды тірек сөзі тізімде бірінші болуы керек (үлгіні қараңыз);

10 **Мақаланың негізгі бөлігі** оның бөліктерінің белгілі бір ретімен жазылады, оған мыналар кіреді:

– **Кіріспе** / Introduction (абзац 1 см сол жақ жиегінде, қою әріптермен, кегль-14 пункт). Тақырыпты таңдауды негіздеу; тақырыптың немесе мәселенің өзектілігі. Тақырыптың өзектілігі осы объектіні зерттеуге деген жалпы қызығушылықпен анықталады, бірақ бар сұрақтарға толық жауаптардың болмауымен, ол тақырыптың теориялық немесе практикалық маңыздылығымен дәлелденеді.

– **Материалдар мен әдістер** (сол жақ шетінен 1 см абзац, қою әріптермен, кегль – 14 пункт). Олар материалдар мен жұмыс барысын сипаттаудан, сондай-ақ қолданылған әдістердің толық сипаттамасынан тұруы керек.

– **Нәтижелер және талқылау** (сол жақ шетінен 1 см абзац, қалың әріптермен, кегль – 14 пункт). Сіз алған зерттеу нәтижелерін талдау және талқылау. Зерттеу барысында алынған нәтижелер бойынша қорытындылар келтіріледі, негізгі мәні ашылады. Бұл мақаланың маңызды бөлімдерінің бірі. Онда сіздің жұмысыңыздың нәтижелерін талдау және алдыңғы жұмыстармен, талдаулармен және қорытындылармен салыстырғанда тиісті нәтижелерді талқылау қажет.

– **Қаржыландыру туралы ақпарат** (бар болса) (сол жақ шеті бойынша 1 см абзац, қою әріптермен, кегль – 14 пункт).

– **Қорытынды** / Conclusion (абзац 1 см сол жақ жиегінде, қою әріптермен, кегль – 14 пункт). Қорытынды – осы кезеңдегі жұмысты қорытындылау және тарату; автор ұсынған тұжырымның ақиқатын растау және алынған нәтижелерді ескере отырып, ғылыми білімнің өзгеруі туралы автордың қорытындысы. Қорытындылар дерексіз болмауы керек, олар белгілі бір ғылыми саладағы зерттеу нәтижелерін жалпылау үшін, әрі қарай жұмыс істеу ұсыныстарын немесе мүмкіндіктерін сипаттай отырып қолданылуы керек.

– **Пайдаланылған дереккөздер тізімі** / References (қою әріптермен, кегль – 14 пункт, ортада). Қамтылатындар:

Мақала және пайдаланылған дереккөздер тізімі МЕМСТ 7.5-98; МЕМСТ 7.1-2003 сәйкес жасалуы керек (үлгіні қараңыз).

Дереккөздердің реттілігі келесідей анықталады: алдымен дәйекті сілтемелер, яғни мақаланың өзінде кезектілік бойынша сілтеме жасайтын

дереккөздер. Содан кейін сілтемелері жоқ қосымша дереккөздер, яғни мақалада болмаған, бірақ сіз оқырмандарға параллельді жұмыстар сияқты танысу үшін ұсынған дереккөздер. Ұсынылатын көлемі 10-нан кем емес, 20-дан аспайтын атау (мақаладағы сілтемелер мен ескертпелер толассыз нөмірленеді және шаршы жақшаға алынады). Кириллицада ұсынылған жұмыстардың пайдаланылған дереккөздерінің тізімінде болған жағдайда, әдебиеттер тізімін екі нұсқада ұсыну қажет: біріншісі – түпнұсқада, екіншісі – романизацияланған (латын әліпбиімен транслитерация) дереккөздерді кириллицада жазу нұсқасы (қазақ және орыс тілдерінде)

MEMST 7.79–2000 (ИСО 9-95) кирилл жазуын латын алфавитімен транслитерациялау ережелерін қараңыз.

Романизацияланған әдебиеттер тізімі келесідей болуы тиіс: автор(-лар) (транслитерация) → мақала атауы транслитерацияланған нұсқада → [мақала атауын ағылшын тіліне тік жақшада] → қазақ немесе орыс тілді дереккөздің атауы (транслитерация, немесе ағылшын атауы – егер бар болса) → ағылшын тіліндегі белгілері бар шығыс деректері.

11 **Суреттер**, суреттер тізбесі және оларға сурет астындағы жазулар мақала мәтіні бойынша ұсынылады. Электрондық нұсқада суреттер мен иллюстрациялар 300 dpi кем емес рұқсаты TIF немесе JPG форматында ұсынылады.

12 **Математикалық формулалар** Microsoft Equation Editor-да терілуі керек (әр формула бір объект).

Жеке бетте (мақаладан кейін)

Электрондық нұсқада толық почталық мекен-жайлар, қызметтік және үй телефондарының нөмірлері, e-mail келтіріледі (редакцияның авторлармен байланысы үшін телефон нөмірі жарияланбайды);

Авторлар туралы мәліметтер

Қазақ тілінде	Орыс тілінде	Ағылшын тілінде
Тегі Аты Әкесінің аты (толық)		
Лауазымы, ғылыми дәрежесі, атағы		
Жұмыс орны		
Қала		
Индекс		
Мемлекет		
E-mail		
Телефон		

Авторларға арналған ақпарат

Редакция мақаланы әдеби және стилистикалық өңдеумен айналыспайды.

Егер мақала плагиатқа қарсы тексеруден өтпесе немесе рецензент қабылдамаса, онда мақала авторға қайта қарастыру үшін қайтарылады. Автор мақаланы плагиатқа қарсы тексеріске немесе рецензиялауға 1 рет қана қайта жібере алады. Мақала мазмұнына автор жауапты.

Талаптарға сай емес ресімделген мақалалар жарияланымға қабылданбайды және авторларға қайтарылады.

Мақаланың қабылдану күні болып, оның редакцияға түпкілікті нұсқасы түскен күні саналады.

Мақалалар редакцияға келіп түсуіне қарай жарияланады.

Журналдарды шығару мерзімділігі – жылына төрт рет (тоқсан сайын).

Мақаланы беру мерзімі:

- бірінші тоқсан 10 ақпанға дейін;
- екінші тоқсан 10 мамырға дейін;
- үшінші тоқсан 10 тамызға дейін;
- төртінші тоқсан 10 қарашаға дейін.

Мақаланы (электрондық нұсқасы және төлем туралы түбіртек) сайтқа жіберу керек: vestnik-philological.tou.edu.kz. Мақаланы жариялауға ұсыныс беру үшін сайтта тіркеуден өту қажет.

140008, Қазақстан Республикасы, Павлодар қаласы, Ломов көшесі, 64, «Торайғыров университеті» КЕАҚ,
«Toraighyrov University» баспасы, 137-каб.
Сайт: <https://vestnik.tou.edu.kz/Series/Philology>
Тел.8 (7182) 67-36-69, (ішкі. 1147).
E-mail: kereku@tou.edu.kz

Біздің реквизиттер:

«Торайғыров университеті» КЕАҚ РНН 451800030073 БИН 990140004654	«Торайғыров университеті» КЕАҚРНН 451800030073 БИН 990140004654	kaspi.kz қосымшасы Төлемдер – Білім – ЖОО үшін төлем – Барлық бағандарды толтырыңыз (факультет бағанында «ғылыми журналда жарияланғаны үшін, журналдың және серияның атауын көрсетіңіз»)
АО «Jýsan Bank» ИИК KZ57998FTB00 00003310 БИК TSESZKZK A Кбе 16 Код 16 КНП 861	АО «Народный Банк Казахстана» ИИК KZ156010241000003308 БИК HSBKZKZKX Кбе 16 Код 16 КНП 861	

**ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ТОРАЙГЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА
ВЕСТНИК «ТОРАЙГЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА»**

Редакционная коллегия просит авторов руководствоваться следующими правилами при подготовке статей для опубликования в журнале.

Научные статьи, представляемые в редакцию журнала должны быть оформлены согласно базовым издательским стандартам по оформлению статей в соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов», приставейных библиографических списков в соответствии с ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

***В номер допускается не более одной рукописи от одного автора либо того же автора в составе коллектива соавторов.**

***Количество соавторов одной статьи не более 5.**

***Степень оригинальности статьи должна составлять не менее 60 %.**

***Направляемые статьи не должны быть ранее опубликованы, не допускается последующее опубликование в других журналах, в том числе переводы на другие языки.**

***Решение о принятии рукописи к опубликованию принимается после проведения процедуры рецензирования.**

***Рецензирование проводится конфиденциально («двустороннее слепое рецензирование»), автору не сообщается имя рецензента, а рецензенту – имя автора статьи.**

***Стоимость публикации в журнале за страницу 1000 (одна тысяча) тенге, включая статьи магистрантов и докторантов в соавторстве с лицами с ученой степенью.**

Статьи должны быть оформлены в строгом соответствии со следующими правилами:

– В журналы принимаются статьи по всем научным направлениям, набранные на компьютере, напечатанные на одной стороне листа с полями 30 мм со всех сторон листа, электронный носитель со всеми материалами в текстовом редакторе «Microsoft Office Word (97, 2000, 2007, 2010) для Windows».

– Общий объем статьи, включая аннотации, литературу, таблицы, рисунки и математические формулы не должен превышать **12 страниц печатного текста**. Текст статьи: кегль – 14 пунктов, гарнитура – Times New Roman (для русского, английского и немецкого языков), KZ Times New Roman (для казахского языка).

Структура научной статьи включает название, аннотации, ключевые слова, основные положения, введение, материалы и методы, результаты и обсуждение, заключение, выводы, информацию о финансировании (при наличии), список литературы (используемых источников) к каждой статье, включая романизированный (транслитерированный латинским алфавитом) вариант написания источников на кириллице (на казахском и русском языках) см. ГОСТ 7.79–2000 (ИСО 9–95) *Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом*.

Статья должна содержать:

1 МРНТИ (Межгосударственный рубрикатор научной технической информации);

2 DOI – после МРНТИ в верхнем правом углу (присваивается и заполняется редакцией журнала);

3 Фамилия, имя, отчество (полностью) автора (-ов) – на казахском, русском и английском языках (жирным шрифтом, по центру), **главного автора пометить символом (*)**;

4 Ученая степень, ученое звание;

5 Аффiliation (факультет или иное структурное подразделение, организация (место работы (учебы)), город, почтовый индекс, страна) – на казахском, русском и английском языках;

6 E-mail;

7 Название статьи должно отражать содержание статьи, тематику и результаты проведенного научного исследования. В название статьи необходимо вложить информативность, привлекательность и уникальность (*не более 12 слов, прописными буквами, жирным шрифтом, по центру, на трех языках: русский, казахский, английский либо немецкий*);

8 Аннотация – краткая характеристика назначения, содержания, вида, формы и других особенностей статьи. Должна отражать основные и ценные, по мнению автора, этапы, объекты, их признаки и выводы проведенного исследования. Дается на казахском, русском и английском либо немецком языках (*рекомендуемый объем аннотации – не менее 150, не более 300 слов, курсив, нежирным шрифтом, кегль – 12 пунктов, абзацный отступ слева и справа 1 см, см. образец*);

9 Ключевые слова – набор слов, отражающих содержание текста в терминах объекта, научной отрасли и методов исследования (*оформляются на трех языках: русский, казахский, английский либо немецкий; кегль – 12 пунктов, курсив, отступ слева-справа – 1 см.*). Рекомендуемое количество ключевых слов – 5-8, количество слов внутри ключевой фразы – не более 3. Задаются в порядке их значимости, т.е. самое важное ключевое слово статьи должно быть первым в списке (см. образец);

10 **Основной текст статьи** излагается в определенной последовательности его частей, включает в себя:

- **Введение / Кіріспе / Introduction** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов). Обоснование выбора темы; актуальность темы или проблемы. Актуальность темы определяется общим интересом к изученности данного объекта, но отсутствием исчерпывающих ответов на имеющиеся вопросы, она доказывается теоретической или практической значимостью темы.

- **Материалы и методы** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов). Должны состоять из описания материалов и хода работы, а также полного описания использованных методов.

- **Результаты и обсуждение** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов). Приводится анализ и обсуждение полученных вами результатов исследования. Приводятся выводы по полученным в ходе исследования результатам, раскрывается основная суть. И это один из самых важных разделов статьи. В нем необходимо провести анализ результатов своей работы и обсуждение соответствующих результатов в сравнении с предыдущими работами, анализами и выводами.

- **Информацию о финансировании** (при наличии) (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов).

- **Выводы / Қорытынды / Conclusion** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов).

Выводы – обобщение и подведение итогов работы на данном этапе; подтверждение истинности выдвигаемого утверждения, высказанного автором, и заключение автора об изменении научного знания с учетом полученных результатов. Выводы не должны быть абстрактными, они должны быть использованы для обобщения результатов исследования в той или иной научной области, с описанием предложений или возможностей дальнейшей работы.

- **Список использованных источников / Пайдаланған деректер тізімі / References** (жирными буквами, кегль – 14 пунктов, в центре). включает в себя:

Статья и список использованных источников должны быть оформлены в соответствии с ГОСТ 7.5-98; ГОСТ 7.1-2003 (см. образцы).

Очередность источников определяется следующим образом: сначала последовательные ссылки, т.е. источники на которые вы ссылаетесь по очередности в самой статье. Затем дополнительные источники, на которых нет ссылок, т.е. источники, которые не имели место в статье, но рекомендованы вами читателям для ознакомления, как смежные работы, проводимые параллельно. Объем не менее 10 не более чем 20 наименований (ссылки и примечания в статье обозначаются сквозной нумерацией и заключаются в квадратные скобки). В случае наличия в списке использованных источников работ, представленных на кириллице, необходимо представить список литературы в двух вариантах:

первый – в оригинале, второй – романизированный (транслитерация латинским алфавитом) вариант написания источников на кириллице (на казахском и русском языках) см. ГОСТ 7.79–2000 (ИСО 9–95) *Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.*

Романизированный список литературы должен выглядеть следующим образом:

автор(-ы) (транслитерация) → название статьи в транслитерированном варианте → [перевод названия статьи на английский язык в квадратных скобках] → название казахоязычного либо русскоязычного источника (транслитерация, либо английское название – если есть) → выходные данные с обозначениями на английском языке.

11 **Иллюстрации, перечень рисунков** и подрисуночные надписи к ним представляют по тексту статьи. В электронной версии рисунки и иллюстрации представляются в формате TIF или JPG с разрешением не менее 300 dpi.

12 **Математические формулы** должны быть набраны в Microsoft Equation Editor (каждая формула – один объект).

На отдельной странице (после статьи)

В электронном варианте приводятся полные почтовые адреса, номера служебного и домашнего телефонов, e-mail (номер телефона для связи редакции с авторами, не публикуются);

Сведения об авторах

На казахском языке	На русском языке	На английском языке
Фамилия Имя Отчество (полностью)		
Должность, ученая степень, звание		
Организация		
Город		
Индекс		
Страна		
E-mail		
Телефон		

Информация для авторов

Для статей, публикуемых в Научном журнале Торайғыров университет. Химико-биологическая серия, требуется экспертное заключение.

Редакция не занимается литературной и стилистической обработкой статьи.

При необходимости статья возвращается автору на доработку. За содержание статьи несет ответственность Автор.

Статьи, оформленные с нарушением требований, к публикации не принимаются и возвращаются авторам.

Датой поступления статьи считается дата получения редакцией ее окончательного варианта.

Статьи публикуются по мере поступления.

Периодичность издания журналов – четыре раза в год (ежеквартально)

Сроки подачи статьи:

- первый квартал до 10 февраля;
- второй квартал до 10 мая;
- третий квартал до 10 августа;
- четвертый квартал до 10 ноября.

Статью (электронную версию, и квитанции об оплате) следует направлять на сайт: vestnik-philological.tou.edu.kz. Для подачи статьи на публикацию необходимо пройти регистрацию на сайте.

140008, Республика Казахстан, г. Павлодар, ул. Ломова, 64,

НАО «Торайғыров университет»,

Издательство «Toraighyrov University», каб. 137.

Тел. 8 (7182) 67-36-69, (внутр. 1147).

Сайт: <https://vestnik.tou.edu.kz/Series/Philology>

E-mail: kereku@tou.edu.kz

Наши реквизиты:

Н А О «Т о р а й г ы р о в университет» РНН 451800030073 БИН 990140004654	НАО «Торайғыров университет» РНН 451800030073 БИН 990140004654	Приложение kaspi.kz Платежи – Образование – Оплата за ВУЗы – Заполняете все графы (в графе Факультет укажите «За публикацию в научном журнале, название журнала и серии»)
АО «Jýsan Bank» И И К К Z 5 7 9 9 8 F T B 0 0 00003310 БИК TSESKZK A Кбе 16 Код 16 КНП 861	АО «Народный Банк Казахстана» ИИК KZ156010241000003308 БИК HSBKZKX Кбе 16 Код 16 КНП 861	

FTAMP 14.37.27

DOI xxxxxxxxxxxxxxxx

***С. К. Антикеева**

Торайғыров университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

**БІЛІКТІЛІКТІ АРТТЫРУ КУРСТАРЫ АРҚЫЛЫ
ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ ҚҰЗЫРЕТТЕРІН
ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МОДЕЛІ**

Бұл мақалада «Әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары арқылы тұлғалық және кәсіби құзіреттіліктерін қалыптастыру» докторлық диссертация шеңберінде әзірленген біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің тұлғалық және кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың теориялық моделі ұсынылған. Мақалада модельдеу процесінің педагогикалық аспектілері, педагогикалық модельдеудің кезеңдері келтірілген. Модельдің әдіснамалық, процессуалдық (технологиялық) және аспаптық деңгейлері, оның мақсаты, қажетті құзыреттердің қалыптасу мониторингі, сондай-ақ нәтижесі ұсынылған. Модельде құзыреттілікке, тұлғаға бағытталған және практикаға бағытталған педагогикалық тәсілдер, таңдалған құзыреттерді қалыптастыру заңдылықтары, қағидаттары, шарттары көрсетілген; қалыптасу процесін іске асыру кезеңдері, жеке және кәсіби құзыреттердің қалыптасу деңгейлері сипатталған. Практикалық дайындық бөлімінде тыңдаушы-оқытушы-топ жүйесінде интерактивті жұмыс ұсынылады, ол әр маманның жеке қатысуын, сондай-ақ елімізде алғашқы «кәсіби әлеуметтік қызметкерлердің ұлттық альянсы» республикалық қоғамдық бірлестігінің ашылуын білдіреді. Бұл модель әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін одан әрі жетілдіруді және тәуелсіз дамытуды білдіреді. Бұл модельде біліктілікті арттыру курстарын іске асырудың тиімділігін, жұмыс нысандары, әдістері мен құралдарын көруге мүмкіндік береді.

Кілттік сөздер: теориялық модель, құзыреттер, біліктілікті арттыру, әлеуметтік қызметкерлер.

Кіріспе

Әлеуметтік жұмыс – бұл біздің еліміз үшін салыстырмалы түрде жаңа мамандық. Сондықтан қазіргі кезеңде әлеуметтік қызметкерлерді оқыту педагогикалық мақсаттарды тұжырымдауда, оқу процесінің мазмұны мен технологияларында көрініс табатын жеткілікті дамыған білім беру стандарттарының болуымен сипатталмайды.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Материалдар мен әдістері

Зерттеу мәселесі бойынша ғылыми психологиялық-педагогикалық және арнайы әдебиеттерді теориялық талдау; Қоғамдық бірлестіктерді ашу бойынша заңнамалық және нормативтік құжаттарды талдау; әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары бағдарламаларының мазмұнын талдау; модельдеу; педагогикалық тәжірибені талдау және қорыту; сұрау әдістері (әңгімелесу, сауалнама, сұхбат); бақылау; мамандар қызметінің өнімдерін талдау; эксперимент, эксперименттік деректерді өңдеуге арналған математикалық статистика әдістері.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы

Нәтижелер және талқылау

Біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін қалыптастыру және дамыту процесінің негізін құрайтын объективті заңдылықтарды түсіну үшін олардың моделін нақты түсіну қажет.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Қортынды

Осылайша, жоғарыда айтылғандардың негізінде біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін қалыптастырудың теориялық моделі оны жүзеге асырудың үш деңгейін қамтиды деп қорытынды жасауға болады.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : сущность, эффективность и неопределенность [Текст] // Педагогика. – 2003. – № 4. – С. 22.

2 **Кузнецова, А. Г.** Развитие методологии системного подхода в отечественной педагогике : монография [Текст]. – Хабаровск : Изд-во ХК ИППК ПК, 2001. – 152 с.

3 **Каропа, Г. Н.** Системный подход к экологическому образованию и воспитанию (На материале сельских школ) [Текст]. – Минск, 1994. – 212 с.

4 **Штофф, В. А.** Роль моделей в познании [Текст] – Л. : ЛГУ, 1963. – 128 с.

- 5 **Таубаева, Ш.** Методология и методика дидактического исследования : учебное пособие [Текст]. – Алматы : Казак университеті, 2015. – 246 с.
- 6 **Дахин, А. Н.** Моделирование компетентности участников открытого образования [Текст]. – М. : НИИ школьных технологий 2009. – 290 с.
- 7 **Дахин, А. Н.** Моделирование в педагогике [Текст] // Идеи и идеалы. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – С. 11–20.
- 8 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : монография [Текст]. – Новосибирск : Изд-во НИПКиПРО, 2005. – 230 с.
- 9 **Аубакирова, С. Д.** Формирование деонтологической готовности будущих педагогов к работе в условиях инклюзивного образования : дисс. на соиск. степ. д-ра филос. (PhD) по 6D010300 – Педагогика и психология [Текст] – Павлодар, 2017. – 162 с.
- 10 **Арын, Е. М., Пфейфер, Н. Э., Бурдина, Е. И.** Теоретические аспекты профессиональной подготовки педагога XXI века : учеб. пособие [Текст]. – Павлодар : ПГУ им. С. Торайгырова; СПб. : ГАФКиС им. П. Ф. Лесгафта, 2005. – 270 с.

References

- 1 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : suschnost, effektivnost i neopredelennost [Pedagogical modeling : essence, effectiveness, and uncertainty] [Text]. In Pedagogy. – 2003. – № 4. – P. 22.
- 2 **Kuznetsova, A. G.** Razvitie metodologii sistemnogo podhoda v otechestvennoi pedagogike [Development of the system approach methodology in Russian pedagogy : monograph] [Text]. – Khabarovsk : Izd-vo KhK IPPK PK, 2001. – 152 p.
- 3 **Karopa, G. N.** Sistemnyi podhod k ecologicheskomu obrazovaniyu i vospitaniyu (Na materiale selskih shkol) [The systematic approach to environmental education and upbringing (Based on the material of rural schools)] [Text] – Minsk, 1994. – 212 p.
- 4 **Shtoff, V. A.** Rol modelei v poznanii [The role of models in cognition] [Text] – L. : LGU, 1963. – 128 p.
- 5 **Taubayeva, Sh.** Metodologiya i metodika didakticheskogo issledovaniya : uchebnoe posobie [Methodology and methods of educational research : a tutorial] [Text] – Almaty : Kazak University, 2015. – 246 p. c.
- 6 **Dahin, A. N.** Modelirovanie kompetentnosti uchastnikov otkrytogo obrazovaniya [Modeling the competence of open education participants] [Text] – Moscow : NII shkolnyh tehnologii, 2009. – 290 p.
- 7 **Dahin, A. N.** Modelirovanie v pedagogike [Modeling in pedagogy] [Text]. In Idei i idealy. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – P. 11–20.

- 8 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : monographia [Pedagogical modeling : monograph] [Text]. – Novosibirsk : Izd-vo NIPKiPRO, 2005. – 230 p.
- 9 **Aubakirova, S. D.** Formirovaniye deontologicheskoi gotovnosti buduschih pedagogov k rabote v usloviyah inklusivnogo obrazovaniya : dissertaciya na soiskanie stepeni doctora filosofii (PhD) po specialnosti 6D010300 – Pedagogika i psihologiya. [Formation of deontological readiness of future teachers to work in inclusive education : dissertation for the degree of doctor of philosophy (PhD) in the specialty 6D010300- Pedagogy and psychology] [Text] – Pavlodar, 2017. – 162 p.
- 10 **Aryn, E. M., Pfeifer, N. E., Burdina, E. I.** Teoreticheskie aspekty professionalnoi podgotovki pedagoga XXI veka : ucheb. posobie [Theoretical aspects of professional training of a teacher of the XXI century : textbook] [Text] – Pavlodar : PGU im. S. Toraigyrov PSU; St.Petersburg. : GAFKiS im. P. F. Lesgafta, 2005. – 270 p.

*С. К. Антикеева

Торайгыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.

*S. K. Antikayeva

Toraigyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ СОЦИАЛЬНЫХ РАБОТНИКОВ ЧЕРЕЗ КУРСЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ

В данной статье представлена теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, которая разработана в рамках докторской диссертации «Формирование личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации». В статье приводятся педагогические аспекты самого процесса моделирования, перечислены этапы педагогического моделирования. Представлены методологический, процессуальный (технологический) и инструментальный уровни модели, ее цель, мониторинг сформированности искомым компетенций, а также результат. В модели показаны компетентностный, личностно-ориентированный и практико-ориентированный педагогические подходы, закономерности, принципы, условия формирования выбранных компетенций; описаны этапы реализации процесса формирования,

уровни сформированности личностных и профессиональных компетенций. В разделе практической подготовки предлагается интерактивная работа в системе слушатель-преподаватель-группа, подразумевающая личное участие каждого специалиста, а также открытие первого в нашей стране Республиканского общественного объединения «Национальный альянс профессиональных социальных работников». Данная модель подразумевает под собой дальнейшее совершенствование и самостоятельное развитие личностных и профессиональных компетенций социальных работников. Это позволяет увидеть в модели эффективность реализации курсов повышения квалификации, формы, методы и средства работы.

Ключевые слова: теоретическая модель, компетенции, повышение квалификации, социальные работники.

THEORETICAL MODEL OF FORMATION COMPETENCIES OF SOCIAL WORKERS THROUGH PROFESSIONAL DEVELOPMENT COURSES

This article presents a theoretical model for the formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses, which was developed in the framework of the doctoral dissertation «Formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses». The article presents the pedagogical aspects of the modeling process itself, and lists the stages of pedagogical modeling. The methodological, procedural (technological) and instrumental levels of the model, its purpose, monitoring the formation of the required competencies, as well as the result are presented. The model shows competence-based, personality-oriented and practice-oriented pedagogical approaches, patterns, principles, conditions for the formation of selected competencies; describes the stages of the formation process, the levels of formation of personal and professional competencies. The practical training section offers interactive work in the listener-teacher-group system, which implies the personal participation of each specialist, as well as the opening of the first Republican public Association in our country, the national Alliance of professional social workers. This model implies further improvement and independent development of personal and professional competencies of social workers. This allows you to see in the model the effectiveness of the implementation of advanced training courses, forms, methods and means of work.

Keywords: theoretical model, competencies, professional development, social workers.

Авторлар туралы ақпарат

Қазақ тілінде	Орыс тілінде	Ағылшын тілінде
Антикеева Самал Канатовна «Педагогика және психология» мамандығы бойынша докторант Торайғыров университеті, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Павлодар, 140008, Қазақстан Республикасы, samal_antikeeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Антикеева Самал Канатовна докторант по специальности «Педагогика и психология», Торайғыров университет, Факультет гуманитарных и социальных наук, Павлодар, 140008, Республика Казахстан, samal_antikeeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Samal Kanatovna Antikeeva doctoral student in «Pedagogy and psychology», Toraighyrov University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, samal_antikeeva@mail.ru, 8-000-000-00-00

ОБРАЗЕЦ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ

МРНТИ 14.37.27

DOI xxxxxxxxxxxxxxxx

*С. К. Антикеева

Торайғыров университет, Республика Казахстан, г. Павлодар

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ СОЦИАЛЬНЫХ РАБОТНИКОВ ЧЕРЕЗ КУРСЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ

В данной статье представлена теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, которая разработана в рамках докторской диссертации «Формирование личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации». В статье приводятся педагогические аспекты самого процесса моделирования, перечислены этапы педагогического моделирования. Представлены методологический, процессуальный (технологический) и инструментальный уровни модели, ее цель, мониторинг сформированности искомых компетенций, а также результат. В

моделі показаны компетентностный, личностно-ориентированный и практико-ориентированный педагогические подходы, закономерности, принципы, условия формирования выбранных компетенций; описаны этапы реализации процесса формирования, уровни сформированности личностных и профессиональных компетенций. В разделе практической подготовки предлагается интерактивная работа в системе слушатель-преподаватель-группа, подразумевающая личное участие каждого специалиста, а также открытие первого в нашей стране Республиканского общественного объединения «Национальный альянс профессиональных социальных работников». Данная модель подразумевает под собой дальнейшее совершенствование и самостоятельное развитие личностных и профессиональных компетенций социальных работников. Это позволяет увидеть в модели эффективность реализации курсов повышения квалификации, формы, методы и средства работы.

Ключевые слова: теоретическая модель, компетенции, повышение квалификации, социальные работники.

Введение

Социальная работа – относительно новая для нашей страны профессия. Поэтому обучение социальных работников на современной стадии не характеризуется наличием достаточно разработанных образовательных стандартов, которые находили бы выражение в формулировке педагогических целей, в содержании, технологиях учебного процесса.

Продолжение текста публикуемого материала

Материалы и методы

Теоретический анализ научной психолого-педагогической и специальной литературы по проблеме исследования; анализ законодательных и нормативных документов по открытию общественных объединений; анализ содержания программ курсов повышения квалификации социальных работников; моделирование; анализ и обобщение педагогического опыта; опросные методы (беседа, анкетирование, интервьюирование); наблюдение; анализ продуктов деятельности специалистов; эксперимент, методы математической статистики по обработке экспериментальных данных.

Продолжение текста публикуемого материала

Результаты и обсуждение

Чтобы понять объективные закономерности, лежащие в основе процесса формирования и развития личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, необходимо четко представлять себе их модель.

Продолжение текста публикуемого материала

Выводы

Таким образом, на основании вышеизложенного можно сделать вывод о том, что теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации содержит три уровня ее реализации.

Продолжение текста публикуемого материала

Список использованных источников

- 1 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : сущность, эффективность и неопределенность [Текст] // Педагогика. – 2003. – № 4. – С. 22.
- 2 **Кузнецова, А. Г.** Развитие методологии системного подхода в отечественной педагогике : монография [Текст]. – Хабаровск : Изд-во ХК ИППК ПК, 2001. – 152 с.
- 3 **Карона, Г. Н.** Системный подход к экологическому образованию и воспитанию (На материале сельских школ) [Текст]. – Минск, 1994. – 212 с.
- 4 **Штофф, В. А.** Роль моделей в познании [Текст] – Л. : ЛГУ, 1963. – 128 с.
- 5 **Таубаева, Ш.** Методология и методика дидактического исследования : учебное пособие [Текст]. – Алматы : Казак университеті, 2015. – 246 с.
- 6 **Дахин, А. Н.** Моделирование компетентности участников открытого образования [Текст]. – М. : НИИ школьных технологий 2009. – 290 с.
- 7 **Дахин, А. Н.** Моделирование в педагогике [Текст] // Идеи и идеалы. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – С. 11–20.
- 8 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : монография [Текст]. – Новосибирск : Изд-во НИПКиПРО, 2005. – 230 с.
- 9 **Аубакирова, С. Д.** Формирование деонтологической готовности будущих педагогов к работе в условиях инклюзивного образования : дисс. на соиск. степ. д-ра филос. (PhD) по 6D010300 – Педагогика и психология [Текст] – Павлодар, 2017. – 162 с.
- 10 **Арын, Е. М., Пфейфер, Н. Э., Бурдина, Е. И.** Теоретические аспекты профессиональной подготовки педагога XXI века : учеб. пособие [Текст]. – Павлодар : ПГУ им. С. Торайғырова; СПб. : ГАФКиС им. П. Ф. Лесгафта, 2005. – 270 с.

References

- 1 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : suschnost, effektivnost i neopredelennost [Pedagogical modeling : essence, effectiveness, and uncertainty] [Text]. In Pedagogy. – 2003. – № 4. – P. 22.
- 2 **Kuznetsova, A. G.** Razvitiye metodologii sistemnogo podhoda v otechestvennoi pedagogike [Development of the system approach methodology in Russian pedagogy : monograph] [Text]. – Khabarovsk : Izd-vo KhK IPPK PK, 2001. – 152 p.
- 3 **Karopa, G. N.** Sistemnyi podhod k ekologicheskomu obrazovanii i vospitanii (Na materiale selskih shkol) [The systematic approach to environmental education and upbringing (Based on the material of rural schools)] [Text] – Minsk, 1994. – 212 p.
- 4 **Shtoff, V. A.** Rol modelei v poznanii [The role of models in cognition] [Text] – L. : LGU, 1963. – 128 p.
- 5 **Taubayeva, Sh.** Metodologiya i metodika didakticheskogo issledovaniya : uchebnoe posobie [Methodology and methods of educational research : a tutorial] [Text] – Almaty : Kazak University, 2015. – 246 p. c.
- 6 **Dahin, A. N.** Modelirovanie kompetentnosti uchastnikov otkrytogo obrazovaniya [Modeling the competence of open education participants] [Text] – Moscow : NII shkolnyh tehnologii, 2009. – 290 p.
- 7 **Dahin, A. N.** Modelirovanie v pedagogike [Modeling in pedagogy] [Text]. In Idei i idealy. – 2010. – № 1(3). – T. 2 – P. 11–20.
- 8 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : monographia [Pedagogical modeling : monograph] [Text]. – Novosibirsk : Izd-vo NIPKiPRO, 2005. – 230 p.
- 9 **Aubakirova, S. D.** Formirovaniye deontologicheskoi gotovnosti buduschih pedagogov k rabote v usloviyah inklusivnogo obrazovaniya : dissertaciya na soiskanie stepeni doctora filosofii (PhD) po specialnosti 6D010300 – Pedagogika i psihologiya. [Formation of deontological readiness of future teachers to work in inclusive education : dissertation for the degree of doctor of philosophy (PhD) in the specialty 6D010300- Pedagogy and psychology] [Text] – Pavlodar, 2017. – 162 p.
- 10 **Aryn, E. M., Pfeifer, N. E., Burdina, E. I.** Teoreticheskie aspekty professionalnoi podgotovki pedagoga XXI veka : ucheb. posobie [Theoretical aspects of professional training of a teacher of the XXI century : textbook] [Text] – Pavlodar : PGU im. S. Toraiyrov PSU, St. Petersburg : GAFKIS im. P. F. Lesgafta, 2005. – 270 p.

С. К. Антикеева

Торайғыров университет,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

БІЛІКТІЛІКТІ АРТТЫРУ КУРСТАРЫ АРҚЫЛЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ ҚҰЗІРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МОДЕЛІ

Бұл мақалада «Әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары арқылы тұлғалық және кәсіби құзіреттіліктерін қалыптастыру» докторлық диссертация шеңберінде әзірленген біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің тұлғалық және кәсіби құзіреттілігін қалыптастырудың теориялық моделі ұсынылған. Мақалада модельдеу процесінің педагогикалық аспектілері, педагогикалық модельдеудің кезеңдері келтірілген. Модельдің әдіснамалық, процессуалдық (технологиялық) және аспаптық деңгейлері, оның мақсаты, қажетті құзіреттердің қалыптасу мониторингі, сондай-ақ нәтижесі ұсынылған. Модельде құзіреттілікке, тұлғаға бағытталған және практикаға бағытталған педагогикалық тәсілдер, таңдалған құзіреттерді қалыптастыру заңдылықтары, қағидастары, шарттары көрсетілген; қалыптасу процесін іске асыру кезеңдері, әсеке және кәсіби құзіреттердің қалыптасу деңгейлері сипатталған. Практикалық дайындық бөлімінде тыңдаушы-оқытушы-топ әсіуіесінде интерактивті әсіуіс ұсынылады, ол әр маманның әсеке қатысуын, сондай-ақ елімізде алғашқы «кәсіби әлеуметтік қызметкерлердің ұлттық альянсы» республикалық қоғамдық бірлестігінің ашылуын білдіреді. Бұл модель әлеуметтік қызметкерлердің әсеке және кәсіби құзіреттерін одан әрі әсетілдіруді және тәуелсіз дамытуды білдіреді. Бұл модельде біліктілікті арттыру курстарын іске асырудың тиімділігін, әсіуіс нысандары, әдістері мен құралдарын көруге мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: теориялық модель, құзіреттілік, біліктілікті арттыру, әлеуметтік қызметкерлер.

THEORETICAL MODEL OF FORMATION COMPETENCIES OF SOCIAL WORKERS THROUGH PROFESSIONAL DEVELOPMENT COURSES

This article presents a theoretical model for the formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses, which was developed in the framework of the doctoral dissertation «Formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses». The article presents the pedagogical aspects of the modeling process itself, and lists the stages of pedagogical modeling. The methodological, procedural (technological) and instrumental levels of the model, its purpose, monitoring the formation of the required competencies, as well as the result are presented. The model shows competence-based, personality-oriented and practice-oriented pedagogical approaches, patterns, principles, conditions for the formation of selected competencies; describes the stages of the formation process, the levels of formation of personal and professional competencies. The practical training section offers interactive work in the listener-teacher-group system, which implies the personal participation of each specialist, as well as the opening of the first Republican public Association in our country, the national Alliance of professional social workers. This model implies further improvement and independent development of personal and professional competencies of social workers. This allows you to see in the model the effectiveness of the implementation of advanced training courses, forms, methods and means of work.

Keywords: theoretical model, competencies, professional development, social workers.

Сведения об авторах

На казахском языке	На русском языке	На английском языке
Антикеева Самал Канатовна «Педагогика және психология» мамандығы бойынша докторант Торайғыров университеті, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Павлодар, 140008, Қазақстан Республикасы, samal_antikeeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Антикеева Самал Канатовна докторант по специальности «Педагогика и психология», Торайғыров университет, Факультет гуманитарных и социальных наук, Павлодар, 140008, Республика Казахстан, samal_antikeeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Samal Kanatovna Antikeeva doctoral student in «Pedagogy and psychology», Toraighyrov University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, samal_antikeeva@mail.ru, 8-000-000-00-00

ЖАРИЯЛАНЫМ ЭТИКАСЫ «ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТ» ХАБАРШЫСЫ

«Торайғыров университет» Хабаршысы, журналының редакциялық алқасы өз жұмысында ғылыми жарияланымдар этикасы бойынша халықаралық стандарттарды ұстанады және жетекші халықаралық журналдардың ақпараттық сайттарын ескереді.

Журналдың редакциялық алқасы, сондай-ақ ғылыми жарияланымдардың жоғары сапасын қамтамасыз ету мақсатында баспа процесіне қатысушы адамдар, жариялау қызметінде жоқсыздық практиканы болдырмау (дұрыс емес мәліметтерді пайдалану, деректерді дайындау, плагиат және т.б.), ғылыми жетістіктерді қоғамның мойындауын қамтамасыз ету үшін халықаралық қоғамдастық қабылдаған әдеп нормалары мен стандарттарын сақтауға және осындай бұзушылықтардың алдыналу үшін барлық ақылға қонымды шараларды қабылдауға міндетті.

Редакциялық алқа ешқандай жағдайда заңсыз мінез-құлықты (плагиат, манипуляция, бұрмалау) көтермелемейді және осындай жағдайлардың туындауының алдыналу үшін бар күшін салады. Егер редакциялық алқа журналда жарияланған бапқа қатысты кезкелген заңсыз іс-әрекеттер туралы белгілі болса немесе редакциялық алқалар сараптамасының теріс нәтижесі болған жағдайда бап жарияланымнан бас тартылады.

Редакциялық алқа жариялауға қабылданған қолжазбалар туралы ақпаратты рецензенттер, әлеуетті рецензенттер, редакциялық алқа мүшелері, типография қызметкерлері болып табылмайтын үшінші тұлғаларға ашпауға тиіс. Қолжазбалардан алынған жарияланбаған деректер автордың жазбаша рұқсатынсыз жеке зерттеу мақсатында пайдаланылмауға тиіс.

Сарапшылардың (рецензенттердің) жауапкершілігі

Рецензенттер объективті пікірлер беріп, әлі келтірілмеген тиісті жарияланған жұмыстарды көрсетуі керек. Рецензияланатын баптарға құпия түрде жүгіну қажет. Рецензенттер зерттеуге, зерттеу авторларына және / немесе демеушілерге қатысты мүдделер қақ тығысы болмайтындай етіп таңдалады.

Авторлардың жауапкершілігі

Жұмыстың мазмұнына автор жауапты. Авторлар түзетулер, түсіндірмелер, теріскешығарулар және егер бар болса, кешірім сұрауға міндетті.

Автор бұрын басқа журналда жарияланғанға ұқсас мақаланың бауы керек. Атап айтқанда, басқа тілде жарияланған мақалалардың ағылшын немесе неміс тіліндегі аудармалары қабылданбайды.

Мақала қолжазбасында елеулі қателер анықталған жағдайда автор бұл туралы журнал нөмірінің түпнұсқа-макеті баспаға қолқойған сәт кедейін бөлім редакторына хабарлауы тиіс. Әйтпесе, автор барлық сын-ескертпелерді өзесіненің зетуі керек.

Мақаланы журналға жібере отырып, автор жеке жауапкершіліктің көрсетілген дәрежесін түсінеді, бұл журналдың редакциялық алқасына жазбаша өтініште көрсетіледі.

ПУБЛИКАЦИОННАЯ ЭТИКА
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ТОРАЙГЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА
ВЕСТНИК «ТОРАЙГЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА»

Редакционная коллегия журнала Вестник «Торайғыров университет» серия Филологическая в своей работе придерживается международных стандартов по этике научных публикаций и учитывает информационные сайты ведущих международных журналов.

Редакционная коллегия журнала, а также лица, участвующие в издательском процессе в целях обеспечения высокого качества научных публикаций, во избежание недобросовестной практики в публикационной деятельности (использование недостоверных сведений, изготовление данных, плагиат и др.), обеспечения общественного признания научных достижений обязаны соблюдать этические нормы и стандарты, принятые международным сообществом и предпринимать все разумные меры для предотвращения таких нарушений.

Редакционная коллегия ни в коем случае не поощряет неправомерное поведение (плагиат, манипуляция, фальсификация) и приложить все силы для предотвращения наступления подобных случаев. В случае, если редакционной коллегии станет известно о любых неправомерных действиях в отношении опубликованной статьи в журнале или в случае отрицательного результата экспертизы редколлегий статья отклоняется от публикации.

Редакционная коллегия не должна раскрывать информацию о принятых к опубликованию рукописей третьим лицам, не являющимися рецензентами, потенциальными рецензентами, членами редакционной коллегии, работниками типографии. Неопубликованные данные, полученные из рукописей, не должны использоваться в личных исследовательских целях без письменного разрешения автора.

Ответственность экспертов (рецензентов)

Рецензенты должны давать объективные суждения и указывать на соответствующие опубликованные работы, которые еще не цитируются. К рецензируемым статьям следует обращаться конфиденциально. Рецензенты будут выбраны таким образом, чтобы не было конфликта интересов в отношении исследования, авторов и / или спонсоров исследования.

Ответственность авторов

Ответственность за содержание работы несет автор. Авторы обязаны вносить исправления, пояснения, опровержения и извинения, если такие имеются.

Автор не должен представлять статью, идентичную ранее опубликованной в другом журнале. В частности, не принимаются переводы на английский либо немецкий язык статей, уже опубликованных на другом языке.

В случае обнаружения в рукописи статьи существенных ошибок автор должен сообщить об этом редактору раздела до момента подписи в печать оригинал-макета номера журнала. В противном случае автор должен за свой счет исправить все критические замечания.

Направляя статью в журнал, автор осознаёт указанную степень персональной ответственности, что отражается в письменном обращении в редакционную коллегия Журнала.

Теруге 07.12.2021 ж. жіберілді. Басуға 30.12.2021 ж. қол қойылды.

Электронды баспа

0,99 Mb RAM

Шартты баспа табағы 6,33. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.

Компьютерде беттеген: А. К. Темиргалинова

Корректор: А. Р. Омарова

Тапсырыс № 3856

Сдано в набор 07.12.2021 г. Подписано в печать 30.12.2021 г.

Электронное издание

0,99 Mb RAM

Усл. печ. л. 6,33. Тираж 300 экз. Цена договорная.

Компьютерная верстка: А. К. Темиргалинова

Корректор: А. Р. Омарова

Заказ № 3856

«Toraighyrov University» баспасынан басылып шығарылған

Торайғыров университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«Toraighyrov University» баспасы

Торайғыров университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

67-36-69

e-mail: kereku@tou.edu.kz

www.vestnik.tou.edu.kz